Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының
Тыва республика комитединиң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш Министрлер
Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
октябрь
23
вторник
№ 241 (14441)
1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң VIII пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Октябрь 22-де Кызылга РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң VIII пленуму болуп эрткен.

Партияның XXIII республика конференциязын эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны пленум сайгарып көрген.

Пленум «РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ажылының дугайында отчёт болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле ажыл-херектерниң программазының дугайында» илеткелди чугаалажып көрген болгаш чүүлдүг деп санаан.

Конференцияга илеткел кылырын партияның республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинге дааскан.

Илеткел төлевилелиниң талазы-биле саналдарны болгаш сүмелерни кииргеннер: А. К. Канзай — партияның республика комитединиң секретары, А. И. Ванжа — партияның республика комитединиң секретары, Б. С. Нурзат — партияның республика комитединиң организас-партийжи болгаш кадр ажылының килдизиниң эргелекчизи, Б. С. Шыырап — партия Кызыл райкомунуң бирги секретары, Э. С. Ооржак — № 48 тудуг эргелелиниң бригадири, М. Д. Кара-Сал — партия Сүт-Хел райкомунуң бирги секретары, В. Г. Вальков — партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары, И. А. Остапец — «Тыва тудуг» девискээр-тудуг эргелелиниң начальниги, Т. Ч. Салчак — Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио дамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң даргазы, Д. Л. Тинмей — республиканың Күрпланының даргазының бирги оралакчызы, Ш. Д. Ооржак — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, В. А. Бадулин — РСФСР-ниң Күрбанкызының Тыва АССР талазы-биле кол эргелелиниң начальниги, Д. О. Саая — партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары, В. С. Неделин — партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары.

Партияның республика комитединиң пленуму ооң-биле ажылын дооскан.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның организас-массалыг болгаш кадр ажылының килдизиниң харысалгалыг организатору В. К. Погорелов киришкен.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

БӨГҮН

ШЫҢГЫЫ ЧУГАА

Шериг албан-хүлээлгезин эрттирери — совет хамаатызының ыдыктыг хүлээлгези. Ынчалза-даа шеригге аныяк оолдарны баш удур белеткээр, шериг баар дээн оолдарны байырлыг үдээр, оларның күш-дамыр, эртем-билиг талазы-биле дадыгыышкынын быжыглаар ажыл Бай-Тайга районда дүвүрээзиниг байдалда. Харын-даа шериг баар чамдык аныяк оолдар дезип, ырак-узак дөргүл-төрелдериниң аалдарында тоялап чоруп турары илерээн.

Бо айтырыг талазы-биле шыңгыы чугаа Бай-Тайга райкүүском даргазының өрээлинге болур. Шериг баар аныяк оолдарның ортузунда кижизидилге ажылының кошкаан, шериг-патриоттуг ажылдарның деңнелиниң кудулааның, шеригниң эге белеткелиниң шынарын чидиргенин күүском хуралынга райкүүском даргазы Наксыл-оол Ооржак, районнуң шериг комиссары Владимир Бавин, БАЛКЭ райкомунуң бирги секретары Ужар-оол Саая болгаш өске-даа харысалгалыг ажылдакчылар чугаалажыр.

ДААРТА

ФИЛАРМОНИЯНЫҢ ЧАА СЕЗОНУ

Тываның күрүне филармониязының концерт уран чүүлүнүң сезон ажыдыышкыны даарта В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болур. Аңаа чыылган чонга «Саян», «Аян», «Тыва» ансамбльдер болгаш «Чалыы назын» эстрада-цирк бөлүү эң шыырак дээн шилиттинген күүседиглеринден каттышкан концертти бараалгадыр.

Чаа сезон ажыттынганы соонда, «Тыва» аас чогаал ансамбли Моол Арат Республикаже аъттаныптар. «Аян» ыры-хөгжүм ансамбли Красноярск крайның улуг-улуг хоорайларын кезип, боттарының уран талантызын көрүкчүлерге сонуургадыр. «Чалыы назын» деп эстрада-цирк бөлүү республиканың ажыл-ишчилеринге бараан болур. Ат-сураглыг ыры болгаш танцының «Саян» ансамбли Тываның районнарын эргип-кезип болгаш Тывадан дашкаар концерт-биле аалдаашкынга белеткел ажылдарын чорудар.

Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң талазы-биле кол угланыышкыннар дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг эштер депутаттар!

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканың ёзугаар «Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииириниң талазы-биле кол угланыышкыннарны» силерге тарадып берген.

Берге дилеп тывыышкыннар чорудулгазы дооступ турар. Бөгүн силер харысалгалыг шилип-алыышкынны кылыр ужурлуг силер. Ол шиитпирни бистер моон ыңай соңгаарладып черле шыдавас бис. Бо документиниң принципиалдыг угланыышкыны, ниити логиказы силерге мээң сентябрьда кииргеним программада көрдүнгени-биле бир дөмей. Оон-биле чергелештир ында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш комиссияларының, улус депутаттарының киирген саналдарын болдунар-ла шаа-биле өөренип көрген.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның киирип келген санал-бодалдарын, республикаларның Дээди Советтеринге чугаалашкан чүүлдериниң түңнелдерин, парлалга материалдарын кончуг кичээнгейлиг өөренип көрген. Сөөлгү үеде ажылчыннар болгаш тараачыннар, культура, ажыл-агый болгаш партия база профэвилелдер ажылдакчылары-биле болгулаан ужуражылышкыннарның түңнелдерин база өөренип көрген.

Республикаларның президентилери болгаш Дээди Советтериниң даргалары база Моссоветтиң болгаш Ленсоветтиң даргалары-биле ону сайгарып чугаалашкан соонда, бо документ элээн чедир ажылдап кылдынган. Кол угланыышкыннарны белеткеп тургаш, сөөлгү үеде боор турар чаа болуушкуннарны болгаш чорудулгаларны барымдаалап көөр ужурга база таварышкан.

Эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтериниң хүлээп алгылааны эде тургустунуушкуннуң чедиишкиннериниң болгаш бистиң хөй националдыг күрүневисте боор турар ханы чаартылгаларның илергейлээшкини болур Декларациялар эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринге хоойлужудулга ажыл-чорудулгазын чорударынга күштүг идигни берген. Ындыг болзажок ол ниитизи-биле экии чорудулга чамдык багай чүүлдерге база таварышкылаан. Ол чүнүң-даа мурнунда күүсекчи эрге-чагырганың ажыл-чорудулгазынга хамааржыр.

Чүгле Эвилел чазаа эвес, харын тус-тус республикаларның чазактары эвилелден үнүп чоруур дээн хөделиишкиннерниң багай салдарларынга таваржып, элээн хөй таварылгаларда экономиктиг политиканы болгаш ажыл-агыйны болур-чогуурубиле чорудар арга-шинээзи чок апаар чоруктарга таваржып турар. Оон уламындан эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазы чөрүлдээлерлиг боор, диспропорция күштелип, экономика биле ниитилел амыдыралы хоорулчак байдалдыг апарган. Манаа хамаарыштыр чаңгыс чижек. РСФСР-ниң чазаа көдээ ажыл-агый продукциязын белеткээринде тургустунуп келген кризисти ажып эртери-биле чаңгыс талалап мал болгаш куш эъдин садып алырының өртээн улгаттырган.

Ындыг шиитпир Россияның Дээди Совединиң ол-ла үеде чүүлдүг деп көргени «500 хүн» программазынга удурланыышкак болган, чүге дээрге ук программада продукцияны садып алырының болгаш бөлүктеп садарының өртектерин бедидерин шуут хоруур деп айыткан. Шак ындыг шыңгыы базымны өске республикалар болгаш төп-биле сүмелешпейн кылганының дугайын безин чугаалавайн тур мен.

Эвилел чазаа бодунуң ээлчээнде тургустунуп келген байдалдан уштунуп үнериниң аргазын тывар дээш, туруш чок чорукту болдурган ол чүүлге база-ла «бодунуң үлүүн» киирген — чуртка садып алыр өртектерниң ниити деңнелин бедиткен. А ол бүгүнүң түңнелинде бюджет четпестээшкиниң кызырар база күрүнениң саң-хөөзүн экижидип доктаадыр талазы-биле бо чылын чедип алдынган чүгээр чүүлдер шуут чок кылдынган.

Барааннарны бөлүктеп садар өртектерде база-ла ындыг байдал тургустунган. Чазактың майда бүдүрүлгелерге чаа прейскурантыларны дамчыдып бергени билдингир болгай. Ында көрдүнген өртектер өзүлдезин манааш, бүдүрүлгелер келир чылдың ажыл-агый керээлерин ам-даа чарып албаан. Ажыл-агый харылзааларының массалыы-биле үстүрү боттуу-биле тургустунуп келген. Ындыг байдалдарда Президент улуг ыйыдыышкынга таварышкаш, билдингир ийи чарлыкты хүлээп алыр ужурга таваржы берген.

Бо бүгүнүң түңнелинде, эштер, бистер рынокче шилчилгениң программазын ажылдап кылып турар үеде саң-хөөнү экижидер болгаш рубльдиң өртек-үнезин быжыглаар талазы-биле чаңгыс-даа бурунгаар базым кылбайн чыткаш, акшаны улам үне чокталдырган бис. Ол чүүл силерде киирип келген документиниң логиказында болгаш ужурутказында кирген дээрзи билдингир.

Оон ыңай мен рынокче шилчииириниң ниити-эвилел программазын шуут тодаргай кылдыр ажылдап кылырындан ойталааш, кол угланыышкыннарны киирип келгенивистиң дугайын бадыткап чугаалап көрейн.

Сентябрьда ону Дээди Советке чугаалажып көрүп турган үеде кончуг тодаргай кылдыр кылдынган, хүн санынга санап кылган план-графикти тургузар деп сорулга салган херээ чок деп чугаа туруп турган. Чүге дээрге ол херек кырында боттанмас чүве болур. А ийиде, ол кол чүүл — республикаларның, бүдүрүлгелерниң, күш-ажылчы коллективтерниң болгаш бүгү кижилерниң кылыр чүүлдериниң маңаа. Москвага, баш удур шиитпирлээри частырыг болур. Кижилерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын баш удур кылып каан схемаларже киир ойлады бээри канчап-даа таарышпас, ол дугайын эки билир бис. Элээн каш республикаларның Дээди Советтери база-ла ындыг түңнелдерни кылган. Бо документ тодаргай кылдынган план эвес, а кол угланыышкыннар хевирлиг болзун деп, Федерация чөвүлелинге санал берген кижилер демдеглээн.

Республикаларның болгаш тус-тус девискээрлерниң онзагай чүүлдерин бүрүнү-биле өөренип көрүп тургаш, рынокче шилчииириниң стратегиязын тодараткан документ херек. Боттарының онзагай чүүлдеринге дүүштүр республикаларга болгаш чер-черлерге улуг инициативаны болдурарынга таарымчалыг байдалдарны тургускаш, ниити принциптерни болгаш оруктарны тодарадып алыры черле эки. Нити-эвилелдиң удуртулгазы негеттинер — ол дээрге чүнүң-даа мурнунда акша, саң-хөө, кредит болгаш валюта политиказы, хамаатыларның кол социал магадылалдары, структура политиказы, Эвилел деңнелинге эргелеп башкарылганы чаарты организастаары дээн чергелиг чүүлдерге угланыышкын чаңгыс болгаш тодаргай болур ужурлуг.

Ниитизи-биле алырга Президент болгаш чазак дугуруштунган ниити принциптерге даянып тургаш, оларга тывыскан бүрүн эргелерни дүрген ажыглап болуруунуң дугайында чугаа боор турар. А республикалар бо ниити угланыышкыннарга дүүштүр, төптүң чогуур дузазын ап база бот-боттарының аразынга чогуур таарыштырылгаларны кылып тургаш, экономиканы быжыглап экижидериниң болгаш рынокче шилчииириниң талазы-биле боттарының программаларын хүлээп алыр болгаш боттандырар аргалыг болур. Эге чүүлге хамаарыштыр бо дугайын чугаалаар ужурлуг мен.

(Төнчүзү 2-ги арында).

«Кызыл тудуг» эргелелде Анатолий Семис-оолдуң удурткан бригадазында 19 кижи чаңгыс демниг, шынарлыг ажылдап, тудугларны дүрген ажыглалга кииреринче сагыш салып турар. Оларның бир чамдыызы Кызылдың төп аптеказының тудуунда. Бо бажыңның тудуунарын. Ынчангаш олар ону хынамчалыг кылырынче кичээнгейни углаан.

Ол дашчылар бригадазының чамдыызы хавак кырында 128 аал чурттаар бажыңны тудуп турар. Оларның ажылы база шуудаашкында.

— Бистиң кичээнгейивистиң төвүнде бо аптека бажыңын дүрген доозары ийи. Амдыызында чылыг хүннерни ажыглап, бергедей бээр тудуг-монтаж ажылдарын дүрген-не эвээжедирин бодап тур бис. Бергелер бар-даа болза, тура дүшпес бис — деп, звенонуң удуртукчузу Монгуш Мерген чугаалап, мында эш-өөрүнүң ажылынга кызымаан демдегледи.

ЧУРУКТА: (оң таладан) Монгуш Мерген, Михаил Монгуш, Владимир Каваа.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПАРТИЙЖИ АМЫДЫРАЛ: ажыл-чорудулганың программазының төлевилелин чугаалажып тур бис

МЭЭҢ БОДАП ТУРАРЫМ

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының ажыл-чорудулгазының программа төлевилелин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга 1990 чылдың октябрь 16-да парлаан болгай. Бо чугула документини чүгле номчаан эвес, харын хандыр өөренип тур мен. Чүге дээрге, Тываның бүгү хөй-ниитизиниң чугаалажып көөрүнге киирген программа төлевилели болза, республиканың коммунист бүрүзүнүң моон соңгаар, ылаңгыя рынок харылзааларынче шилчиир үеде, канчаар чурттаарының, ажылдаарының тодаргай программазы-дыр.

Ынчаарга программа төлевилелин кичээнгейлиг, ханы бодамчалыг ажылдап кылганы илдең-дир. Ында саналдаан сорулгалар, саналдар — тодаргай. Тываның коммунистериниң, ажыл-ишчилериниң амыдыралын, амгы байдалды документиде хандыр анализтеп айыткан. Өске организацияларның, а ол ышкаш Советтерниң, ажыл-агый органнарының иштики херээнге моон мурнунда ышкаш холгаарлаар, оларга айтыышкын бээр чорукту болбазын бо документиде айытканы чөптүг болгаш үениң, амыдыралдың негелделеринге бүрүн дүгжүп турар деп бодаар мен.

Оон-биле чергелештир даараазында чамдык чүүлдерни саналдаар бодадым. «Идеологтуг ажылды канчаар көрүп база ону эде тургузарынга чүнү кылыр бодап турар бис»» деп бөлүкке мындыг чүүлдү киирзе кандыгыл: «Кем-херек үүлгедиишкиннериниң республикада калбарганы, кара-таакпы аймаан ажыглаар наркоманияның улам-на нептерээшкини Тываның амгы болгаш келир үеде салгалдарының салым-чолунга улуг кыжаныышкын болуп турар. Бистиң амыдыралывыска ол кыжаныышкынны — ниити дайзынны когун үзе узуткаар сорулга-биле бүгү күжениишкиннерни кем-херек үүлгедиишкиннеринге, наркоманияга удур демиселге каттыштырар дээш Тывада политиктиг бүгү күштерниң, хөй-ниити организацияларның, шимчээшкиннерниң, а ол ышкаш шаҗын-чүдүлге төлээлекчилериниң ужуражыышкынын 1990 чылдың декабрьның баштайгы чартыында организастаар дугайында эгелээшкинни кылырын РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединге сүмелээр бодалдыг мен. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге, наркоманияга удур демиселден артык чугула болгаш соңгаарладып болбас сорулга республиканың коммунистеринде амгы үеде чок чыгыы. Ынчангаш бо демиселге «барыын үзелдиг, чөөн үзелдиг» деп ылгай көрүүшкүннер турбас ужурлуг. Кем-херек үүлгедиишкиннерин, наркоманияны когун үзе узуткап шыдавас болзувусса, Тываның амгы болгаш келир үеде салгалдары, төөгү бистерни кажан-даа өршээвес».

Экономиканы экижидип быжыглаар, кижилерниң амыдырал деңнелин бедидер, угаан-бодал кижизидилгезин күштелдирер, улустарның найыралын катап тургузар, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурар, корум-чурумну болгаш сагылга-чурумну быжыктырар сорулгаларны боттандырарын хамыктың мурнунда кем-херек үүлгедиишкиннеринге, наркоманияга удур демиселди бүгү чер болганга херек кырында күштелдиреринден эгелээр деп бодаар мен.

«Партияның иштики амыдыралын, организас-партийжи болгаш кадрлар-биле ажылды эде тургузар» деп бөлүкке мындыг чүүлдү немээрин саналдап тур мен: «Партияның соңгулдалыг органнарының кежигүннериниң массалар-биле харылзаазын ханыладыр, калбартыр сорулгага дүүштүр партия комитеттериниң кежигүннериниң, ылаңгыя оларның бюро кежигүннериниң күш-ажылчы коллективтер-биле, чоннуң чурттап турар черлеринге кижилер-биле ужуражыышкыннарын болгаш оларның мурнунга отчёттарын айда бирээден эвээш эвес катап организастаар».

Алексей ДҮГЕРЖАА,
1943 чылдан бээр СЭКП кежигүнү.

Кышка белен сен бе?

КОЖА-КОЖА КОДАННАРДА

Бедик даглар баштарында аккыр харларның барааннары, эртен, кежээ сооктуң кышкы тыныжы, кара суглар уннарында чаржаң чаактар, кара булуттар диргелген бүргег хүннер соок кыштың бөгүн, даарта дүжүптерин херечилей берген. Ынчангаш «Шамбалыг» совхозтуң малчыннары кыштагларынче көжүп эгелээн. Олар кышка белен бе деп айтырыгны тодарадыры-биле хүн орайтааныңдан ырак эвес, кожа-кожа малчыннарны эргиптер аргалыг болдувус.

Биче-Шамбалыг дээр черде хаван бригадазынга бардывыс. Хаван кажаалары эрги хевээр турбушаан, ооң чамдык септелгелери совхоз манза-биле дузалавааныңдан ам-даа чедир кылдынмаан.

Ам бригадада 400 ажыг хаван бар. Бурунгу чылын 800 хаван турган. Арендаже киирген соонда хаванны семиртир ажаап, садып-саарганыңдан баш саны эвээжээн. Ол үеде арендаторлар-биле кады ажылдап турган Очурбал Ондар бөгүнге чедир санажып чадап каан. Очурбал биле Намчылак Ондарлар бо чылын төрээн 25 хаваныңдан 300 хире хаван оолдарын камгалап алган. Күзүн 160 хаванны күрүнеге дужааган. Ооң түңнелинде совхоз тос айларда эът планын күүседип алган. Амгы үеде өг-бүле аренда керээзи-биле ажылдап турар. Оларга бир тракторну быжыглаан. Ынчалза-даа ону инек фермазынче алгаш барган соонда, читкен. Хаван ажаакчызы кажаа иштинден өдек сөөртүрүнге болгаш өске-даа кышка белеткел ажылдарынга херегләэри-биле тракторун манап олурупкан. Ийи чурт-талга бажыңнары мүн-не кышка белен. Оларның бирээзинде, дузалакчы каларчылар Сергей Бопуу биле Роман Монгуш дээр аныяк оолдар чурттап турар. Ниитизи-биле хаван бригадазы берге байдалда.

Баалыктар ажыр шөйлүп чоруткан чиңге орук бистни бир малчын коданга чедире берди. Ында республиканың «Чүсчү малчын звено» клувунуң кежигүнү, мурнакчы малчын Картык-оол Чүвүрекович Кара-Сал ажылдап, чурттап орар. Ол хойжулаа-ла алды чылдың нүүрүн көрүп бар чыдар. Бо чылын малчын төрүүр чүс хоюндан 90 хураганны алган. Кырый берген хоюн дужаапкан. «Шамбалыг» совхоз Красноярск крайдан чиңге-нарын дүктүг ак 1000 хире хойну садып эккээр. Ооң 600-үн кадарары-биле хойжу манап орар.

Малчын кышка баш удур белеткенген. Мурнакчы ажылгыр кижилер черле ындыг, өскелерден ылгалдыг. Хой, хураган кажааларын шагда-ла чылыглап, септеп алган. Чунар-бажың база белен. Электри-чырык кииртинген. Малчын өг-бүле телевизордан даштыкыда. Совет Эвилелинде, республикада болуушкуннарны көрүп турар. Олар «Шын» биле «Тываның аныяктары» солуннарны база чагыдып апкан. Аренда керээзи-биле ажылдап турар малчынга чаа бажыңны туткан. Ынчалза-даа ону чугайлап, дозулап, көзенектерин шилдеп, бүрүн кылбаапындан бо чылын эрги бажыңынга чурттаар. Ооң коданында 15 ажыг тонна саваң дүжүртүнген. 16 тонна кургаг өдекти бөлүп алган. Эрткен чылын малчын өг-бүле 30 тонна сигенни хууда белеткээн турган. Бо чылын агаар-бойдустуң таарымча чок байдалындан 5 тонна сигенни белеткээш, кыштаанда эккеп алган. Ынчап кээрде, малчын ажыг сооктуг кыш дүжүп-даа кээр болза, тоовас, кышка белен.

Совхозтуң үш дугаар ховy-трактор турлагындан ырак эвесте, алды чыл хойжулап келген, ажыл-агыйның мурнакчы малчыннарының бирээзи Кунгаа Сүгеевич Монгуш кыштап орар. Ол эрткен чылын дүнгүш төрүүр чүс хоюндан 70 ажыг хураганны алган болгаш бир хойдан 3 кг ажыг дүктү кыргааш, күрүнеге дужааган. Амгы үеде оон коданында 360 хой бар. Эрткен чылын малчыннар аразынга чарышка үшкү черни ээлээш, «Чедер» курортка халас дыштаныр путёвка-биле шаңнаткан. Малчынның кадайы Зоя Чудуймаевна Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң туржук, районнуң мурнакчы малчыны Евдокия Саттың кады төрээн угбазы. Ийи угбашкы аразында аалдажып, арга-дуржулгазын солчуп турары солун. Кайызының тиилекчи болуру келир чылын илерээр. Малчын өг-бүле керээзи-биле ажылдап тургаш, ам арендаже кирген. Келир чылын «Чүсчү малчын звено» клубтуң кежигүнү болур дээш шудургу ажылдаар сорулгалыг.

Малчын Кунгаа Монгуштуң кажаа-хораазының арыг-силии кончуг, ол бүгү ооң ажылга суидулуун херечилеп турар. Хой кажаазын агартыр чугайлап алган. Ол шагда-ла, баш удур кажааларын чылыглап апкан. Хой кажаазының бичии өрээлдерин малгаштап алыр дээш чай алынмайн келген. Ам ону каш хонуктан доозуптар. Сиген кажаазында 20 тонна хире саваң дүжүртүнген. Хууда 6 тонна сигенни белеткээн. Кажааларында, чуртталга бажыңында электри-чырыкты киирген.

— «Шамбалыг» совхозта малчын 15 кодан бар. Кышка ниитизи-биле багай эвес белеткеттинген. Кодан бүрүзүнге саваңны болгаш сигенни четчир шаа-биле хандырып тур бис. Чамдык малчыннарның кажааларын, чурттаар бажыңнарын септээринге шил, будук, манза арай чедишпейн баргылаар. Малчыннарга шеф-биле дузалаар деп шиитпирни хүлээп алган бис. Кышка белеткели кошкак, септелгези кылдынмаан хойжуларга дуза кадары-биле суурнуң чурттакчылары ажылдап эгелээн. Дыштаныр хүннерде школа, эмнелге, тудуг организациялары малчын коданнарже чаңгыс демниг үнер. Кышты хүр ажар дээш боттуг хемчеглерни ап, чугула ажылдарны чорудуп эгелээн бис — деп, Шамбалыг көдээ Совединиң даргазы Валерий Конгарович Монгуш биске чугаалаан.

Бир эвес Шамбалыгның малчыннарын «Кышка белен силер бе?» деп айтырар болза, олардан хөй эвес кижи «ийе» деп харылаар боор. Ынчангаш соок дүшпээнде бүгү күштү кыштаглаашкынче углааны дээре.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ИДЕОЛОГТУГ АЖЫЛЧЕ ХАНЫЛААР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле партияның республика организациязының программазының төлевилелин «Шын» солундан кичээнгейлиг номчуп таныштым. Амгы нарын, ажык-чарлыг үеде конференцияга чугаалажып хүлээп алыр программаны парлалга арыннарын дамчыштыр чонга баш удур чедирип, бүгү коммунистерниң, ажыл-ишчилерниң бодалдарын болгаш саналдарын дыңнаар дээрзинге чүүлдүгзүнер-дир мен.

Сөөлгү чылдарда чон ортузунга лекция, беседа номчууру уттундуруп бар чыдар. «Билиг» ниитилелиниң районда, чер-черде организацияларының ажылы эреңгей байдалче кирген. Экономиканың чугула айтырыгларын, рынок харылзаазын, өнчүнүң хевирлерин, чуртта тургустунган амгы бергелерни бедүүн ажыл-ишчилерге билдингир дыл-биле тайылбырлап бербейн турар. Бот-орулга-чарылганың, аренда керээзиниң, кооперативтерниң дугайын хуу өнчүнү деткип турарының ужур-утказын чон чедир билбес. Политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгелер тус черниң амыдыралы-биле холбаа чок эреңгей эртер.

Өске черлерде та кандыг чүве, бистиң совхозта агитаторларның үнү база дыңналбас. Хана парлалгазының ажылы шуут уттундурган. Хана солуннар, агитхуудустар үнместээн. Көскү агитацияны эде тургузар дээн соонда лозуңнар, плакаттар кезүлбес апарган. Ону үениң негелдезинге дүүштүр канчаар чаартырын партбюро секретарьлары, удуртукчулар билбес. Ай санында «Агитаторнуң блокнодун» деп сеткүүлден, партия солуннарындан сүмелер, консультациялар тывылбас. Көргүзүг, хүндүлел самбыраларын, стендилерни өй-шаанда кылырын, кызыл-булуңнарны, культура бажыңнарын деририн кичээнгейге албас.

Республика, район төптеринден келгилээр партия ажылдакчылары бо бүгүнү эскербес, чон аразынче кирбес, партийжи сөзүн массага чедирбес, удуртукчуларга буу-хаа ужурашкаш, планнар күүселдезин, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны чугаалашкаш, блокноттарынга демдеглеп алгаш чоруптар эргижирээн чаңчылдарын ам-даа кагбаан. Оон идеологтуг хандырылгазы чогум кандыгыл дээрзин сонуургавас боор-дур.

Партияның шиитпирлерин боттандырар талазы-биле хүлээп алыр программаны боттандырарда, пропагандаының болгаш агитацияның арга-хевирлерин ажыглаары, стилин болгаш методун эде тургузары дээштиниң чедип алыры негеттинер.

Опка КҮЖҮГЕТ,
«Барлык» совхозтуң ажылчыны, коммунист.

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

(Эгези 1-ги арында).

Ам база катап рынок дугайында.

Рынок экономиказынче шилчииринче амыдырал бодуу чедирип келген. Тайылбырлап көрейн. Үндезин экономиктиг реформаның оруунче кирген бис, чүге дээрге, дараазында чүүлдерни медереп биле берген бис: чагырып-дужаар система бүгү ниитилелди, кижилерни болгаш күш-ажылчы коллективтерниң ажылын дуй баскаш туруп берген. Экономиктиг амыдыралдың моон мурнунда турган хевирлери, моон мурнундагы өнчү харылзаалары кижиниң чогаадыкчы болгаш ажылгыр-тывынгыр чорууну дуй базып турган.

Октябрьның баштайгы лозуннарынче катап эглир, кол күш — кижини экономиканың ээзи болдуруп катап эгидериниң оруктарын дилеп тывары чугула апарган. Шак ол чүүл экономиктиг реформаның төп пунктуларынга, өнчү харылзааларын эде тургузарының чугулазынга, кижилерни бүдүрүлгениң чепсек-херекселдериниң база бүдүрген продукциязының ээлери болдурарынга чедирип келген. А ээ кижилерни чагырып-дужаап болбас. Оларга экономиканың субъектизи боор хостуг ажылдаарынга таарымчалыг тускай экономиктиг байдал негеттинер. Ындыг байдал — долу судалдыг рынок-тур. Экономика талазы-биле хостуг чорукту дамчыштыр бистер рынокче болгаш оон-биле холбашкан бүгү чүүлдерже чоорту чоруп орар бис.

Рынокче шилчий бээрге канчап баар ирги дээн чамдык сүртаашкиннерге хамаарыштыр каш сөс. Манаа хамаарыштыр боттуг туруштарга турар болза эки деп бодап тур мен. Ол чорудулга белен эвес. Экономиканың структуразын эде тургузар, ону кижиниң негелде-херегледеринче угландырар болгаш күш-ажылга хамаарылганы үндезинни-биле чаартыр апаар.

Чамдык чүүлдерниң талазы-биле бүдүрүлгениң хемчээли чугаажок кызырлды бээр, чүге дээрге ээзи эвес продукция анаа-ла херек чок апаар. Бүгү чүвени деңге хуваарынга өөренген, азырадыкчы хөөнге чаңчыккан болгаш оон туржук чагырып-дужаар экономиканың ажыл-агыйжы эвес чоруктарынга байып ап турган кижилерге берге-ле болур эвес бе.

Таваржып көрбээни билдинмес чүвениң мурнунга кижилерниң коргуп-сүртаары черле билдингир. Езулуг рынок байдалдарынга кажан-даа чурттап көрбээн бис, рынок дугайында билиривис безин эренгей. «Кара рынок», чиижеңнер, колхоз болгаш кооператив рыноктары деп чүвени эки билир бис. Күрүне садыгның куруг рыногун, херегленкчиниң рубли дээш конкуренция чок, херегленкчиниң негелде-хереглелин эки хандырып бээр дээш адаанчажып чагышпайн турар монополчуг берген рынокту база билир бис.

Бо рыноктарда конкуренция кудуу баштандыр тургустунган. Харын-даа кайы-бир кижиниң күзээни-биле бараанарны чедишпестеди бергенниден кижилер узун оочурларга туруп, бот-боттарының аразында конкуренцияны кылып турар апарган. Ындыг байдал ажыт экономикага, чиижең садыгга, хээли алыр болгаш органнзастыы-биле кем-херек үүлгедир чоруктарга конгут-ла таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Бараанар чедишпестээн байдалдарда ужур-дүрүм чок ындыг чүүлдер кедерел турар. Ынчаарга бистиң эгелеп турарывыс үндезин реформалар, рынок харылзааларынга моондак ужураштырып турар чүүлдерни ап октап эгелээривис, шын конкуренцияның тыптып кээринге, магазиннер баартактарын бараанар-биле долдурарынга, техниктиг депшилгениң дүргедедиринге дузалаар болгаш эки шынарлыг чаа-чаа бараанарның көстүп кээрин хандырар.

Эки ажылдап, кижилерге херектиг бараанарны бүдүрүп берип шыдаар бүгү кижилерге, коллективтерге рынокче шилчиишкин — чаагай чорукту бедидеринге орук, оларның боттарының арга-шинээзин, ажылгыр-тывынгыр чорууну база чогаадыкчы күчүзүн ажыдарынга ажык орук болур.

Чурттуң чурттап эртип турары амгы экономиктиг берге чүүлдерни көре бергеш чамдык кижилер мындыг санал-оналды чугаалап эгелээн: командылап-чагырар системадан элекке алырлы бербээн бис бе?

Кончуг байлак курлавырларны моон соңгаар-даа чашкаңнап тургаш, ук системаның алуму бичии соңгаарладып, экономика талазы-биле сайзыраңгай чурттардан хожудаашкынны улам улгаттырып, амыдыралдың деңнелиниң кудулаашкынын хөй-хөй чылдарда уламчыладып, амгы кризистиң болу бээрин элээн соңгаарладып болур-ла турган.

Канчалза-даа ол орукка бо кризистен чайлаары канчап-даа болдунмас. Ол дугайын бүгү харысалга-биле чугаалаар ужурлуг мен. Угаан-сарыылдыг чүвени оваарып көрбээни дээш, ниитиниң сайзыраңгай хөгжүлдезиниң рынок дээр ажыктыг аргазын ажыглаарындан ойталааны дээш бак чүвеге ыяап-ла таваржыр ужурлуг турган бис. Шилчиишкин үезиниң бергелерин ажыглап алгаш, чонну эрги чүүлдерже дедир эглиринче кыйгырып турар кижилер чуртту төөгү талазы-биле муңгаш орукка таварыштырар.

Өнчү болгаш чер дугайында. Экономиканы бүдүн-бүрүнү-биле күрүне холунга мөөңнээри эрткен үе-дир, оон ажыы чок дээрзи билдингир. Ону ынчаар биле бергенивис кончуг чугула. А ынчаарга өнчү харылзааларын кандыг янзылыг чаартыры, өнчүнүң хөй янзы хевирлерин болгаш деӊ эргезин кандыг янзылыг тургузуп алырын чедип алыры чидиг айтырыг апарган.

Өнчүнүң кайы-бир хевири кайы адырга эң таарымчалыг ажыглаттынып, бодунуң күчүзүн долу илереди бээрин барымдаалап көрүп тургаш, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң болгаш деӊ эргезиниң дугайын Эвилел деңнелинге дугуржуп алыры ниити принцип болур. Холушкак өнчүлүг экономикаже бар чыдарывысты барымдаалап көөрү чугула деп бодаар мен.

Боттуг байдалды шынныы-биле үнелеп көөр болза, бүдүрүлгениң амгы байдалдары, төөгүлүг чаңчылдар база социал байдал өнчүнүң ниитилел хевирлери — акционерлиг, кооператив болгаш коллективтиг өнчүлер — колдай бээр деп баш бурунгаар көрүүшкүннү кылып болур.

Бодувустуң болгаш делегей дуржулгазын барымдаалап көргеш, күрүне өнчүзүнүң улуг рольдуг болурунуң дугайын тодаргайы-биле чугаалап болур. Хуу өнчү кайы-бир адырга конкуренцияга аштырбас, ажыктыг чүүлдерни бере бээр болза, ону ажыглап болур. Совет кижилерниң хөй-хөй салгалдарының күш-ажылы-биле тургузуп каан өнчүзү кымның холунга кире бээр ирги, ону чажыт экономиканың бөлүк кижилеринге үлеп бериппес ирги бис бе деп айтырыг кижилерни чүнүк-даа мурнунда дүвүредип турар. Ниитилел ындыг чүүлдерни шуут хүлээп албас. Бистиң программавысты ажылдап кылып турар үеде бистер шак ону барымдаалап көрген бис. Күрүне өнчүзүн өскертирин база хуу өнчүнү тургузарын боттандырып чорудары — бо бүгү улуг ажыл-херек ажылчы чоннарның боттарының киржилгези-биле болдунар ужурлуг дээрзи ниити принцип болур болгаш оларның эрге-ажыынга дүүштүр кылдынар ужурлуг. Ынчаарга өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң кандыг янзылыг бурунгаарладып хөгжүдериниң тодаргай оруктарын республика болгаш чер-чер Советтери дилеп тывар апаар.

Кезээ шагдан бээр тургустунуп келген черге өнчү дугайында айтырыг кончуг чидиг боор турар. Манаа дегейленип чыгдынган чүүлдерни эвес, а ханы национал чаңчылдарны, чөптүг чүүл дугайында быжыга берген көрүүшкүннерни барымдаалап көөрү чугула.

Чер харылзааларын эде тургузарының программазын ажылдап кылып тура, тараачынның чериниң ээзи болдурарын хандырыптар оруктарны дилеп тывары чугула боор турар. Бо документ черге ажыл-агыйны чорударының хөй янзылыг хевирлериниң принцивин барымдаалап көрүп турар.

Черни бодунуң салгалынга дамчыдып бээр эрге-биле ону арендалап ажыглаарының хевирин хөгжүдеринче кол угланыышкынны кылдыры таарымчалыг деп санап турар бис, ол хевир ажыл-агыйжы инициативаны калбартырынга делгем аргаларны тургузар болгаш оон-биле кады черни кайы хамаанчок ажыглаар, чиижең өртекке садып-саарар чоруктарны болдурбас. Ынчаарга чер реформазын республикалар боттарының күжү-биле боттарының хоойлуларының үндезиннинге доп-дораан эгелээр турарының дугайында, ооң үре-түңнели келир чылдан эгелеп көстүп келириниң дугайында кым-даа маргышпас боор деп бодап тур мен.

Бистиң ниитилел медерелинисте нептерей берген база бир айыылзыныышкын дугайында. Рынокче бурунгаарлааш, бистер социализмден ойталай бербес бис бе?

Ол айтырыгны бистиң кижилеривистиң салып турарын алырга-ла, хөй чүүлдерниң дугайын чугаалап турар. Бистиң улустуң таваржып эрткени бүгү үрелиишкиннер турбуже, бүгү чидириглер турбуже, бүгү болуушкуннарның уржуктары турбуже, социалистиг идея бистиң кижилеривистиң аразында бар болгаш дазылы ханы боор турар.

Кижилер социалистиг идеалды «социализм» дээрге, каас-чараш сөс боорга, үнелеп көрүп турар эвес. Ол дээрге, социал шынныг чоруктуң, деӊ эргениң, хосталганың болгаш демократияның дугайында бүзүрел көрген билиг-дир. Бо бүгүнү бир эвес бис бедик деңнелдиг экономиканы тургузар, ону кижиге угландырар болзувусса, чүгле ындыг таварылгада хандыртынып шыдаар. Ону чүгле рынокту таварыштыр ынчаар кылып болур. Моон алгаш көөрге, бис социализмни көөргеттинген эвес, а херек кырында быжыглаарынче чүткүп турар бис. Бир эвес чугаа, шынап-ла, экономиктиг хостуг чоруктуң дугайында, инициативаны үндүрериниң, кижиниң шыдаар күжүн үндүрериниң дугайында, четчир амыдырал-чуртталганың дугайында боор турар чүве болза, ол социализмниң идеалынга дүүшпес бе ынчаш?

Силерниң чугаалажып көрзүн дээш киирген документ — социалистиг идеалды херек кырынга боттандырып чорударының ууңга боттуг базымнар-дыр. Ол бир эвес социализмни казарма болгаш деңнээшкин эвес кылдыр көөрүнүң үезинде ам ындыг болуп болбайн аан.

Шилип алган стратегияны ажылдап кылырының үезинде, харын ону боттандырып чорударының-даа үезинде бис боттарывыстың ниитилеливистиң хөгжүп турарының боттуг чүүлдериң билир болгаш барымдаалап көөр ужурлуувусту бодумнуң чугаамның эгезинде-ле айыткан болгай мен. Мында эң чугула чүүл болза, ханы чаартылгаларга таваржып турар хөй националдыг күрүнеде чурттап турарывыс болур. Республикаларның суверенитедин барымдаалап көрбес болза, кандыг-даа программа бууралашкындан чайлавас. Ооң ужурундан кол угланыышкыннарда ол тема кол черни ээлеп турар.

Бистиң ниитилелдиң хөгжүлдезиниң амгы үе-чадазы болза, шыңгыы төпчүткен экономикадан, эрткен үениң унитарлыг күрүнезинден бистиң федеративтиг күрүневистиң чаа бүдүн эвилели — суверенниг күрүнелерниң эвилелинче шилчиир үези болур болгаш ындыг болур-даа ужурлуг дээрзи-биле чөпшээрежир боор силер деп бодап тур мен.

Ол үеде боттуг децентрализацияны аңгылап турар боттуг кызыгаарны эртпези болгаш бүгү күрүне структураларының буурап дүжеринден, экономикага болгаш ниитилелге уш-баш чок сандараашкындан республикаларның суверенитедин камгалап, хүлээп алыры чугула боор турар. Ол болза, бистиң ниити харысалгавыс-тыр.

Бо документиде ындыг деӊ-дески чорукту чедип ап шыдаан деп бодаар мен. Өнчүнүң, өртектерниң болгаш орулгаларның, хамаатыларның социал камгалалының, бюджетти хевирлеп тургузарының болгаш ажыглаарының, кредит-чээли системазының болгаш өске-даа чүүлдерниң талазы-биле республикаларның ындыг калбак эргелерин эң-не баштай ниити-эвилел деңнели-биле айтып быжыглаан.

Олар экономиканы күрүнениң талазындан башкарарының долу үнелиг субъектилери болу бээр болгаш боттуг хөделиишкиннер талазы-биле боттарының аргаларын база программаларын хүлээп алгаш боттандырып чорудар, а кол чүүл — боттарының хөделиишкиннериниң дээштиин болгаш шынныы дээш чоннуң мурнунга харыылаар аргалыг болур апаары болур. Республикаларның төлээлеттирериниң эргелери эвилелге артар. Ол эргелер эвилелдиң экономиктиг делгемнерин хандырарынга, калбак ажыл-агый таарыштырылгазын, ниити-эвилел рыногунуң кайы-даа таланың сонуургалдарынга үндезилеттинген ажык-дузазын ажыглаарынга эргежок чугула.

Акша, валюта болгаш кредит системазының, каайлы политиказының чаңгыс аай болурун хандырары — төптүң сагыш салыр чүүлү эвес. Бистиң чурттуң бүгү улустарының ону сонуургаары чөптүг. Чогум-на ооң ужурундан империжи албадаашкынның бо талазы-биле хоралыг артынчыларын шиитпирлии-биле ажып эртип болур болгаш узуткаар-даа ужурлуг, бүгү республикаларның аразынга дугуруштунган шиитпирлерни хүлээп алыр-даа ужурлуг. Чүге дээрге, рынок улустарны чепсектиң айыылдыг күжү-биле эвес, а идегелдиг экономиктиг сонуургал-биле сырый каттыштырар арганы берип турар.

Ам экономиканы чогумчалыг болдурар болгаш рынокче шилчиир талазы-биле базымнарның дес-дараалашкааның дугайы. Долу хемчээлдиг рынок механизмниң тургустунарынга элээн каш чылдар херек деп чүве бүгүдеге билдингир деп бодаар мен. Чугаалажып көөрү-биле киирген документ экономиканы чогумчалыг болдурарының, рыноктуң кол-кол аргаларын тургузарының эң берге сорулгазын шиитпирлеп турар.

Чугаа болза, херек кырында шилчилге үе-чадазының дугайында боор турар. Ынчангаш манаа эң чугула чүүл — саң-хөөнү үндезин байдал-биле экижидеринге, акша системазын деӊ-дески болдуруп, рубльди быжыглаарынга хөй-ле дээрге, бүдүн чартык-ийи чыл херек боор турар. Аңаа үндезилээш — акшаның үнезиниң кудулаарының чылдагааннарын контрольдаарын, экономиктиг сонуургалдың байдалдарын тургузарын, рыноктуң бот-башкарылгазының механизмнерин хөделдирерин хандырар апаар. Бо талазы-биле бис ылап шиитпирлиг болур ужурлуг бис. Ындыг эвес таварылгада, бистиң кылып-ла турар чүүлдеривис шуптузу буурап дүжер.

Амгы үениң рыногу уш-баш чок болгаш үй-балай чорук эвес-тир. Рынокту бүгү делегейде таарыштыр чорудуп турар. Ынчангаш аңаа бюджетти, үндүрүг системазын таварыштыр, акша болгаш кредит политиказын дамчыштыр, валюта болгаш каайлы хоойлужудулгаларын дамчыштыр, чаржалажыышкынныг, бүдүрүлгечи уран аргалыг болурунга болгаш өске-даа чүүлдерге таарымчалыг байдалдарны тургуспушаан, салдар чедирип, ону хөделдирип турар.

Ол дээрге, теорияның айтырыы эвес, а хөй-хөй чурттарның дуржулгазы-биле бадыткаттынган факт-барымдаа-дыр. Бистиң боттарывыста кызыы-даа болза, аңгы дуржулгавыс база бар. Мурнунда үеде чылда-ла бараан курлавырларын 10—12 миллиард рубльге өстүрүп тургаш, хереглел рыногун эвээш-биче-даа болза, быжыг туруштуг деңнелдиг кылдыр хандырып турган бис.

Ам бис шериг үлетпүрүнүң угланыышкынын өскертириинден эгелээш, бараанар курлавырларының немештир өзериниң темпизин 1988 чылда 25 миллиард рубль чедир база 1989 чылда 37 миллиард рубль чедир бедидер аргалыг болган бис. Ындыг турбуже, рынокта байдал айыылдыы-биле баксыраан. Ооң чылдагааны билдингир: бис ону рынокту таарыштыр башкарарывыс соксаан, мурнундагы чылдардан элээн каш катап хөй акшаны парлап үндүрүп, чуртта саң-хөө, байдалынга контрольду чидирген бис. Ынчангаш акша кылыр черниң парлаар станогунуң ажылдаары идик-хепти, пөстаавыны болгаш өске-даа бараанарны кылып турар станоктардан дүрген ажылдаарын соксатпаан шаанда, хереглел рыногунуң сандараашкынын соксадыр арга чок болур.

Күрүне бюджединиң балансылыг болурун хандырары — бөгүн бирги болгаш эң кол сорулга боор турар. Бис чогум-на ону үзе шиитпирлээш, экономиканы күрүнениң башкарар быраларын алыр, бодамчалыг саң-хөө политиказын чорудар арганы чедип алыр бис.

Амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Совети, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтери 1991 чылдың бюджединиң төлевилелин дыңнап эгелээр. Чогум-на оон экономиканы деӊ-дески, быжыг болдурарынче угланган кандыг күжениишкиннерни шиитпирлиг, дээштиг-ил, байдалды тудуп алыр арганы бээр-ил дээрзи тодаргай апаар.

Акша-хереңгиниң хиреш-биле чурттаар херек — ол дээрге, сагып өөренип алыр ужурлуг бирги чагыг-дыр. Бүгү адырларның бүдүрүлгелери база саң-хөөнүң шыңгыы байдалдарынга кирер. Оларга бюджет азы банк кедизинде баргаш, домей-ле дузалаар, халас, эгиттинмес чээлилер бээр дээр бодалдан адырлыр ужурга таваржыр.

Бис үш чыл мурнунда-ла бүдүрүлгелерниң өрелериниң талазы-биле күрүне харыылавас деп кончуг шын чүүлдү чарлаан бис. Ынчалза-даа ону боттандырары-биле херек кырында чүнү-даа кылбааны хараадаңчыг. Ол ам ажыл-агый амыдыралының хоойлу-дүрүму болган турар ужурлуг.

Дорту-биле чугаалаарга, бис рубльди быжыглааш, бүдүрүлгелерниң хуу бүрүдеги ажыл-агый харылзаалары дээш харысалганы күрүне эктинден дүжүрер, чүгле херегленкчиге херек, ажык-дузаны, арыг орулганы бээр, ындыг чүүлдерни бүдүрүп үндүрериниче албадаар идегелдиг рынок механизмнерин ажылдадыр аргалыг болур бис.

Ынчалза-даа реалист болур херек. Ол айтырыгны каш-ла айның иштинде шиитпирлеп шыдавас-даа. Ынчангаш бүдүрүлгениң дыка кудулаашкынын болдурбас төлээде, эң чоокку үеде ажыл-агый харылзааларын административтиг аргалар-биле тудар ужурга таваржыр. Черле ынчаш, экономика талазы-биле ындыг берге байдалдарны таварып эрткен чурттар шуптузу ынчап турган.

Реформаларның удурланыкчылары оларның-биле холбашкан чайлаш чок таваржыр бергелерни ажыглааш, продукция бүдүрүп үндүрериниң дыка кызырлыры-биле, кижилерни массалыг ажыл чок апаары-биле коргудуп турарлар. Ооң-биле кады чуртта эң чидиг экономиктиг кризис боор, эң чугула бүгү бараанар шуптузу чедишпейн турза-даа, ону делегейде эң бай-шыырак болгаш чечектелиишкинниг кылыр арганы бээр ёзулуг санап четтинмес курлавырлар база бар боор турар.

Административтиг албадап-дужаар система ол курлавырларны чажырарынче албадап, ажыл-агыйжы инициативаны, тывынгыр арганы көргүскеннерни каржызы-биле истеп-сүрүп турган. А бүдүрүлгениң уран аргазын билир кижи дээрге, курлавырларны дээштиг ажыглаарының чаа-чаа аргаларын тывар — рынок экономиказының кол кижизи-дир. Рыноктуң болгаш чаржалажыышкынның байдалынга салдынган чогум-на ындыг кижи бүдүрүлге күчүзүн шимчедип, хөделдирер аргалыг болур.

Ооң ужурундан ооң аталдарын көдүрери, эргелерин идегелдии-биле камгалаары ол хире чугула боор турар. Хамыктың мурнунда ажыл-агыйжы, тывынгыр чорукка удур чүүлдерни хоойлу-дүрүмден уштуру эргежок чугула. Ону дүрген кылып болур. «Бүдүрүлге ээзи» болгаш «кем-херек үүлгедикчизи» дээн сөстерни дыка сырый холбаалыг кылдыр кижилерниң билип көөр чоруун чидирери дыка нарын боор турар.

Бис ону дүрген-не чедип алыр болзувусса, экономиктиг хөгжүлдени дүргедедиринге, чоннуң амыдырал деңнелин бедидеринге салыышкыны улам улуг болур.

Бүдүрүлгечи идепкейниң аргаларын ажыглаар дизе, чогуур рынок инфраструктуразын, сайзыраңгай рыноктуң ажылын хандырар чадаларны тургузары херек болбайн аан. Чугаа болза, бараанар болгаш фондулар биржаларының, коммерция банкыларының, бараанарны мөөңү-биле садар бүдүрүлгелерниң калбак четкизиниң дугайында боор турар. Бо бүгүнү силерге сүмелээн документиде баш удур көрген.

Чаа социал политика өскерлиишкинниг экономиктиг байдалдарга база дүүшкек болур ужурлуг. Бис шуут-ла эгезинден тура бистиң ниитилелди чаңгыс аай көөр, кандыг-бир ниити-эвилел хандырылга чери кылдыр көөр чаңчылдан уштунар ужурлуг бис. Социал политикага кичээңгейниң төвү кижи бүрүзүнүң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарын деткиирин күштелдириниң талазынче угланыр ужурлуг. Ынчангаш бис ол дээрге орулгаларның өзериниң кол негелдези дээрзин билген турар ужурлуг бис.

Ажылдап шыдавас кижи бүрүзү ниитилелдиң дузазынга ыяныр эргелиг. Чоннуң социал кошкак кезектеринге, бирги ээлчегде пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уруглуг өг-бүлелерге дузалаарының тускай программаларын боттандырып чорудар.

Күрүне бүдүрүлгелерни камгалаарындан ойталааш, кижилерни камгалаар апаар. Ажылдаар черин солуур ужурга таваржыр кижилер ажылга кирер, мергежилин солуур болгаш оон-даа өске чүүлдер талазы-биле дуза алыр аргалыг болур. Кым доораан-на ындыг дуза алыр арга чок болурул, ол кандыг-бир үе иштинде туттунар арганы бээр акша дузаламчызын алыр.

Шуптувусту сонуургадып турар айтырыг — үүрмектеп садар өртектер боор турар. Ындыг өртектер рынок байдалдарының үезинде шимченгир болгаш хереглел база бараанарның бары-биле тодараттынар ужурлуг болбайн аан. Ынчангаш күрүне шилчилге үезинде бирги чергениң эргежок чугула чүүлдеринге үүрмектеп садарының өртектерин улгадырын болдурбас дээш бүгү чүүлдерни кылыр апаар. Эң чугула бараанар талазы-биле күрүнениң доктааткан өртектерин ажыглаар.

Өртектер өскерилген үеде пенсияларның, акша дузаламчызының, стипендияларның хемчээлдери, орулгалар, оон иштинде башкыларның, эмчилерниң, эртемденнерниң, шериг албанныгларның, күрүне албан черлериниң ажылдакчыларының чогуур орулгалары неметтиннер: тодаргайлаарга, хереглел хемчээлиниң өртек-үнезиниң өзери-биле дүүштүр улгадыр апаар.

Өртектер политиказының чедиишкинниг болуру бирги ээлчегде саң-хөөнү, акша эргилдезин деӊ-дески, чогумчалыг болдурарының талазы-биле бистиң алган хемчеглеривистиң кайы хире дээштииинден хамааржыр апаар.

Олардан мөөңнеп болгаш үүрмектеп садар өртектерниң шимчээшкини хамааржыр. Күрүнениң талазындан ындыг өртектерге салдар чедирериниң механизмин кол угланыышкыннарда баш удур көрген.

Рынокче шилчиир чорук даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларның деңнелин калбартырын, шынар талазы-биле чаа деңнелче көдүрерин боттуу-биле негеп турар. Делегей рыногу дээрге, кадыг-дошкун чаржалажыышкын, продукцияның шынарынга, алган хүлээлгелерни хажык чок күүседиринге бедик негелде деп чүвени бодунга ыяк билип алыр херек. Аңаа чүгле чиг эт курлавырлары-биле каттыжып кирериинден аңгыда, тодаргай углуг күжениишкиннер, ыяк бодаттынган, чаңгыс угланыышкынныг структура болгаш техниктиг политика херек боор турар.

Бистиңде рубльдиң үнезиниң өскерлириниң дугайын бистиң барык он-он чылдарда эртер ужурлуувус кандыг-ла-бир ырак перспектива дугайы ышкаш кылдыр чамдыкта чугаалажып турар. Херек кырында алыр болза, ол дээрге, делегей рыногунга каттыжып кирерин чедип алыры-биле эң чоокку үеде хөделдирер ужурлуг эң чугула механизм-дир.

Рынокче шилчип кирериниң үе-чадазында даштыкы саң-хөө курлавырларын кириштирериниң дугайында бистиң чуртта болгаш даштыкыда-даа шыңгыы маргылдаа боор турар. Ийет, ол ажыктыг болгаш эргежок чугула деп санап-даа турар бис. Ынчангаш бис, ол дугайында чамдык чурттардан, делегей организацияларындан дилег кылган бис. Амгы үеде чугаалажыышкыннар чоруп турар.

Бистиң шиитпирлеттинмээн айтырыгларывысты кым-на бир кижи бистиң орнувуска шиитпирлептер деп бодаан херээ чок болгай. Ынчалза-даа ол экономиктиг реформаларның эртерин улам-на чиигедир арганы бээр. Бо талазы-биле хөй-ле дээрге, ийи айтырыг тыптып келир.

Бирээде. Амдызында эвилелде республикалар аразынга харылзааларны таарыштыр шиитпирлевээн, даштыкы экономиктиг керээлерни чарарынга холбаштыр меселдежиишкиннер үнүп кээриниң үезинде кымның-биле ажыл чорударыл, саң-хөө чугаалажыышкыннарын канчап черле шыңгыы чорудуп болурул деп бистен айтырып турары хараадаңчыг. Сөөлгү үеде тургустунган ындыг байдал ажыл-херекке шаптыктап-даа турар. Оон бис улуг чидириглерге таваржып-даа эгелээн бис.

Ийиде. Барыын чүк дузалакчылары чээлилерни бээрде, оларның салган акша-хөреңгилериниң чогум кайы хире дээштиг кылдыр ажыглаттынарынга сагыш салып турар. Чүге дээрге, оларны хөй черге төө-быдарадырыының фактылары делегейде билдингир болгай. Бо айтырыгны соңгаарладыышкын чокка шиитпирлээри негеттинип турар болгаш олар дээди күрүне органнарының контролюнуң адаанга турар ужурлуг.

Сөөлгү үеде мен мындыг чүүлдүң дугайын база бодап келдим: бир эвес силерниң талаңардан деткимче болур болза, барыын чүктен кээп турар саң-хөө курлавырларын мөөңнээр болгаш оларны дээштии-биле ажыглаарынга контрольду боттандырып чорудар тускай фондуну тургузуп болур ийик.

Амгы үеде бистиң эвилелдиң салым-хуузун болгаш овур-хевирин тодарадып көргүзер ужурлуг бот-боттарының аразында холбаалыг ийи болуушкун боор турар. Ол болза, рынок экономиказынче шилчиишкин болгаш бистиң хөй националдыг күрүневисти бот-догуннаашкынныг күрүнелерниң эвилели кылдыр эде тургустунуушкуну-дур. Оларның кайызы-даа күрүне эрге-чагыргазын болгаш башкарылганың бүгү системазын ханызы-биле реформалап, чаартырының эргежок чугулазын негеп турар.

Херек кырында органнарның структуразы, төптүң чаа ролюнуң болгаш республикаларның суверенитединиң боттуг утка-шынарын долдурарының үезинде бүрүн эргелерни аңгылаары оон шуут өске болур ужурлуг. Политиктиг реформаның чоруп турарының үезинде бис өске хевирлиг деп чугаалап болур ындыг кедергей чорукту катаптаарын болдурбас ужурлуг бис. Шаанда бис эмин эрттир төпчүдүүшкүнге таваржып турган болгай бис. Оон өске бир кедергей чорук — төпчүдүлгени кызырганының уржуундан экономикага уш-баш чок, сандараашкын болу бээри оон база дээредевес. Төптүң албадаашкынын республикаларның, чер-чер органнарының албадаашкыны-биле солуур чорук кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас, а чүгле чаа-чаа, чамдыкта олардан-даа улам чидиг айтырыгларны тургузуп кээр.

Чуртка Москваның «бүрүн эргезиниң» орнунга бүгү деңнелдерде суверенитеттер нептерей берген. Ол чорук эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының бүгү системазының чогумчалыг ажылдаарын будаан. Биске чаа үндезинге эрге-чагырганы катаң тургузары негеттинип келген. Эвилел болгаш республикалар деңнелинге экономиктиг реформаны баштап шыдаар хире ындыг Федерация чөвүлелиниң ужур-дузазын көдүрери көрдүнген, ол чөвүлелдиң чанынга республикалар аразының экономика комитедин тургузар.

Эвилел органнарынга күүсекчи эрге-чагырганы, республикаларның төлээлелгезин күштелдирбишаан, чазактың тургузуунга болгаш персоналдыг составынга дыка улуг өскерилгелерни кылып чорудар апаар. Ол ышкаш бүгү деңнелдерниң эрге-чагырга органнарының бот-боттарының аразында чадалар аайы-биле чагыртынган турарын доораан катап тургузары эргежок чугула. Бо талазы-биле корум-чурумну тургуспас болзувусса, чуртка турум байдалды канчап-даа тургуза албас бис деп чүвени шупту кижилер медереп билген боор деп бодай-дыр мен. Ындыг болурун бистен ниитилел-даа улам шудургу негеп турар-дыр.

Эштер депутаттар, бодумнуң чугаамны доозуп тура, Россия Федерациязының Дээди Совединиң Даргазы эш Б. Н. Ельцинниң чугаазынга хамаарыштыр бодумнуң хамаарылгамны принципиалдыг ёзу-биле чугаалаар бодап тур мен. Менээ, силерге база боор, бо талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бөлүк кежигүннериниң бижии база келди. Чугааны чугаалаан үезин шилип алганынга-даа, утказынга-даа, ооң аян-шинчизинге-даа хамаарыштыр алыр болза, ол политиктиг медеглел кылдыр көстүр, ынчангаш ону кичээнгей чокка арттырып каап болбас.

Бо айтырыг талазы-биле чүнү бодап турар мен? Эш Ельцинниң чурттуң хөгжүлдезинде чидигленген байдал дээш, ооң чурттап эртип турары шыңгыы бергедээшкиннери дээш сагышсыралын болгаш дүвүрелин билип болур. Байдалды ажып эртер дээш шалыпкын болгаш онзагай хемчеглерни алырының эргежок чугулазының дугайында ооң бодалдарынга каттышпайн барып болбас. РСФСР-де, бистиң чуртувустуң өске-даа республикаларында дег, эвээш эвес эң чидиг айтырыгларны шиитпирлээри негеттинип турар. Россия Федерациязының парламентизиниң болгаш чазааның кончут кыска хуусааларда эки талалыг өскерлиишкиннерни чедип алырынче чүткүлү черле билдингир.

Ол бүгү шуптузу шын харын, ынчалзажок чугаа ол бүгү айтырыгларны шиитпирлээриниң оруктарын база аргаларын дилээриниң дугайында, ниитилелде чурттуң салым-чолу дээш сонуургалдыг бүгү күштерни каттыштырарының, ниитилелге эп-чөптүг болурунче кыйгырыг дугайында чорул турган болза кандыг-даа айтырыг турбас турган ышкаш. Ындыг бодалдыг үндезинге бис херек кырында хөделир-даа ужурлуг бис.

Ынчалзажок, херек кырында алыр болза, чугаага удур туржуушкуннуң сөстери, чогумчалыг саналдарның база чылдагааннарның орнунга кыжаныглыг чаргы коллап турары хараадаңчыг.

Шынап-ла харын, чугааның аян-шинчизин ап көрээлиңер: «төптүң ужур-дүрүм чок аажылаашкыны», «каржы удур хөделиишкин», «Россияның экономиктиг үндезиннерни болгаш суверенитедин быжыглаар хөөнү чок» дээш-ле. «чонну кара өжегээр мегелеп турар» деп буруудадыышкынга чедир. Оон эрткеш, чурттуң дээди удуртулгазын «Россияның 150 млн. чурттакчы чонун херекке албайн турар» деп нүгүлдээри, шуут төлеп чок чорук-тур.

Депутаттар мээң үстүнде чугаалааным бижимде мынча деп айтырып турар: «Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидериниң болгаш рынок экономиказынче шилчииринниң талазы-биле кол угланыышкыннарынга» хамаарыштыр шуут-ла дорт удур хамаарылганы төлевилеттинген оруктуң шуут-ла чайлаш чок буурарынга хамаарыштыр бадыткалды, ол ышкаш бо документини Президентиниң ат салганының соонда, каш-ла шак эрткенде, РСФСР-ниң Дээди Совединге кандыг-даа чугаалажып көрүүшкүн чокка, шак ындыг чөрүү үнелел бергенин чүү деп көөрүл?

Бо таварылгада Борис Николаевичиниң ооң консультантылары болгаш чөвүлекчилери бак чүвеге таварыштырганы ол боор деп сестип тур мен. Бо бадыткалдарга калбак тайылбыр бээри ындыг-да улуг эргежок чугула эвес деп бодай-дыр мен, эштер. Депутаттарда бүгү документилер бар, силер оларны өөренип көөр, деңнештирер үелиг турган болгай силер. Эш Ельцинниң ол бадыткалдары, оон өскээр чугаалаваска безин, дыка элдептиг деп чүвеге силер каттыжар боор силер деп бодай-дыр мен.

Оон ыңай ол чугаада акша үнезиниң кудулаашкынын улам ыңай ханыладырынга идиг бээр ындыг хемчеглерниң комплекизин төп боттандырар деп турарының дугайын бадыткап турар. Мында шын чүве бар харын. Мен ооң дугайын чугаалап турган-даа мен. А ынчаарга республиканың (Россия) удуртур органнары эътти садып алырының чаа өртектериң хуусаадан эрте киирээш, чуртта акшаның үне чокталырын улам дүргедедиринге идигни бергени билдингир. Ол дээрге ындыг янзылыг чаңгыс хемчег эвес-ле болгай.

Россияның удуртулгазы бергедээшкиннерниң мурнунга боттары элээн аймаарааш, тургустунуп келир бергелер дээш бүгү харыысалганы чурттуң төп органнарынче чая кааптар деп кызыдып турар чижектиг бодал менде тыптып тур. Аткаарлаарынга ажыктыг оруктарны олар курлавырлап турар ышкаш. Ооң орнунга ажылды практиктиг херектерже углаары чугула деп бодаар мен.

Реформаны чорударының талазы-биле коалицияны тургузар дугайында айтырыгны салып тура, ону эш Ельцин шуут-ла маргыш чок кылдыр бадыткап, аңаа удур туржуушкунну хөөнү, ыйыышкынны киирип, ооң ол күзелдериниче чигзиниг тургустунуп кээр ындыг байдалды тургузуп турар-дыр. Коалиция тургузарын саналдап тура, эш Б. Н. Ельцин Эвилелде ам-даа 14 суверенниг республика бар деп чүвени уттупкан дег, ынчаар аажылап турар-дыр.

Бистиң ам сайгарып көрүп турар документивиске хамаарыштыр удурланыышкак хүлээп көрүүшкүнүң артында ажыл-херекчи чылдагааннар эвес, а кандыг-ла-бир өске, харын-даа политиктиг сорулга салган дег ындыг бодал тургустунуп кээр-дир. Чазыпкан болзумза, эки-ле ийик. Ынчалзажок, бо берге байдалда чурттуң амыдыралчы эрге-ажыктарынга дээп турар, экономиканы быжыглап экижидериниң программазын политиктиг мэгчыңнаашкынның чүүлү кыла бээри канчап-даа таарышпас деп чүвеге шуптувус каттыжар ужурлуг бис. Ол бүтпейн баар болза, оон кым-даа ажык албас, бүгү кижилерге хоозуралды болгаш муңчулуушкунну бээр ийик.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгүдени — ССРЭ-ниң Дээди Совединде-даа, Россияның Дээди Совединде-даа, өске-даа республикаларның дээди эрге-чагырга органнарында эштерни хөделиишкиннерниң амгы байдалдарга таарыжыр болгаш чогумчалыг кара чаңгыс вариантызын — быжыгып экижииринниң болгаш рынокче шилчииринниң программазын амыдыралга боттандырарының талазы-биле демниг кады ажылче кыйгырар бодап тур мен.

Ооң-биле чергелештир политиктиг коалиция тургузарының аргаларының дугайында. Үениң күштүг негелдези — ол дээрге социалистиг шилилгениң шугуму-биле ниитилелди чаартыры дээш туржуп турар бүгү демократтыг күштерниң каттыжылгазы болур деп чаңгыс эвес удаа чугаалап келген мен.

Ол дээрге аңаа-ла ниити домак эвес, а бүгү политиктиг болгаш хөй-ниити шимчээшкиннеринче, ажылчын аңгыының, тараачыннарның болгаш интеллигенцияның организацияларынче угланган, кады ажылдаар талазы-биле тодаргай санал-дыр.

Тываның профэвилелдери

№ 6. октябрь. 1990 ч.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизи бөгүн Москвага ажыттынар

Профэвилелдерниң XVIII съездизинге хүлээп алганы Уставты ёзугаар ССРЭ-ниң профэвилелдериниң ээлчеглиг XIX съездизин 1992 чылдың эгезинде чыылдырар ужурлуг турган.

Чуртта социал дүшкүүрлүг чорук, башкартынар рынок экономиказынче шилчииринге профэвилелдерниң ол талазы-биле туружу база бистиң амыдыралывыстың өске-даа адырларында болуп турар өскерлиишкиннер ээлчеглиг съездини дарый эрттиреринче албададапкан. Ынчангаш ВЦСПС-тиң VIII пленуму ССРЭ-ниң профэвилелдериниң ээлчеглиг XIX съездизин бо чылдың октябрь 23-те эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган. Ол съезд октябрь 23-тен 27-ге чедир Москва хоорайга ажылдаар. Тургустунуп турар чаа байдалдарга, сорулгаларга хамаарыштыр профэвилелдерниң моон соңгаар кандыг болурун аңаа чугаалажыр болгаш профэвилел амыдыралының эрткен үеде байдалын съездиге түңнеп чугаалажыр апаар.

Профэвилелдерниң XIX съездизиниң бүдүүзүнде профэвилелдерниң Төп Комитеттериниң, республика комитеттериниң, крайлар болгаш область чөвүлелдеринге делегаттар соңгуурунуң съездилери, конференциялары база пленумнары болуп эрткилээн. Бистиң республикадан адырлар аайы-биле профэвилелдерниң Төп болгаш республика комитеттериниң съездилериниң болгаш конференцияларының ажылынга 28 делегат киришкеш келген. Оларга Кызылдың 81 дугаар тудуг эргелелиниң бригадири, ында профэвилел комитединиң даргазы Владимир Төгүсович Ондар, Чааты ортумак школазының башкызы Ирина Донгаковна Оюн, Туранның орук-тудуг эргелелиниң профэвилел комитединиң даргазы Татьяна Юрьевна Хорунжина, Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта шээр мал бригадири Хүлер-оол Сарыг-Серенович Салчак болгаш оон-даа өскелер хамааржыр.

ССРЭ-ниң Агроүлетпүр болгаш кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел Төп комитеттериниң съездилеринге Тываның Агроүлетпүр болгаш кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел обкомнарының даргалары Алан-оол Түлүшевич Сотпа, идепкейлиг хөй-ниитичи, республиканың билдингир, хоочун спортчуларының бирээзи Евгений Викторович Черногривов олар база ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге делегат кылдыр соңгутканнар.

Тываның профэвилелдериниң август айның төнчүзүнде болуп эрткен каттышкан пленумунга XIX съездизиниң делегадын болгаш профэвилел төвүнге төлээни альтернативалыг байдалга соңгаан болгай. Оларга Кызылдың пассажирлер АТБ-зинде чолаачылар бригадири Юрий Иосифович Малышев, Улуг-Хем районнуң агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы Борис Ондарович Бокаштай хамааржыр.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизинге киржир делегаттарны ВЦСПС-тиң кежигүнүнге кандидат, Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң даргазы Шангыр Пичи-оолович Куулар баштап алгаш, Москваже аъттаныпкан.

ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫЫН КАМГАЛААРЫНГА

Чурттуң профэвилелдериниң 19-ку улуг шуулганы бөгүн ажыттынып турар. Совет Эвилелиниң бүгү профэвилелдериниң төлээлекчилери Москвада чыглып, амгы үеде тургустунуп келген чугула сорулгаларны чугаалажыр, моон соңгааргы кылып чорудар ажылдарын төлевилээр, планнаар апаары чугаажок. Маңаа чугулалап айытса чогуур база бир чүве болза, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 19 дугаар съездизи моон мурнундагы эртип турган съездилерге бодаарга, бистиң ниитилеливистиң экономиказында, политикада база социал хөгжүлдезинде болуп турар нарын болгаш берге байдалдарның үезинде болуп эртип турар-дыр.

Чагырып-дужаар аргаларны ажыглап турган үеден экономиктиг аргалар-биле улус ажыл-агыйын башкарар болгаш экономиктиг саарыжылга (рынок экономиказы) аргаларынче шилчип турар өйде, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикалар, чер-чер Советтери, улуг-улуг бүдүрүлгелер боттарының бот-тускайлаң чорууп чарлап, Совет эрге-чагырга үезинде тургустунуп келген экономиктиг, бүдүрүлге харылзааларын үреп, боттарынга алган хүлээлгелерин тоомчага албайн келгенинден чениу аъш-чем, үлетпүр барааннары-биле, бүдүрүлге черлерин оларның ажылдаарынга херек чүүлдер-биле хандырары бергедээн болуп турары кижи бүрүзүнге билдингир, көскү.

Оон ыңай эвилелдешкен, автономнуг республикалар ёзулуг деңэргелиг эвилел болуру-биле боттарының күзел-соруун илередип, күрүне бот-догуннаашкынының дугайында медеглелди кылып, боттарының эрткилээн сессияларынга ону хүлээп ап турарлар. Оон-биле чергелештир, нациялар аразының харылзаалары база нарын байдалда туруп турар. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязы бодунуң удуртуп баштаар ужур-дузазындан ойталаан, чуртта оон-биле чергелештир политиктиг чаа-чаа күштер, партиялар көстүп келген. Бо бүгү чүүлдер болза, бистиң чуртувуска сөөлгү чылдарда чоруттунган улусчу эрге-чагыргага (демократияга) болган өскерлиишкиннерниң, чаа чүүлдерниң ачызы болур дээрзи билдингир.

ССРЭ-ниң профэвилелдери чуртта тургустунган бо байдалды бодунуң ам болуп эртер улуг шуулганынга ханы сайгарып чугаалажыр болгаш чаартынган бот-догуннаашкынныг совет күрүнелерниң эвилелинге ажылчын кижи бүрүзүнүң эрге-ажыын моон соңгаар канчаар камгалаарының дугайында айтырыгны шиитпирлеп көөр апаар.

ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң чугаалажып көөрү база бир кол айтырыгларының бирээзи болза, чурттуң бо чылдың ноябрь 1-ден эгелеп саарыжылга (рынок) экономиказынче шилчип кирериниң дугайында айтырыг болуру чугаажок. Рынок экономиказының дугайында янзы-бүрү бодалдар, чугаалар чоруп турар. Чамдык кижилер ону бистиң амыдыралывыска болдунмас-даа дижир, а өскелери — чүгле ол экономика чуртту бо тургустунуп келген берге байдалдардан уштуп ап болур дижип турар. Саарыжылга (рынок) экономиказының ужур-дузазының дугайын эртемден-экономистер санап, тодарадып каапкан. Ол дугайында чазактың доктаал-шиитпирлери-даа бар, ону кижи бүрүзү билир. Рынок экономиказы совет кижилерниң амыдыралында база бир чаа чүүл болуп турар.

Рынок экономиказынче кире бээривиске, ССРЭ-ниң хоойлуларында көрдүнгени-биле бистиң чуртувуска моон мурнунда күрүне база хөй-ниити өнчү-хөреңгизи турган болза, бо чылдың ноябрь айның 1-ниң соонда күрүне өнчү-хөреңгизинден аңгыда, хуу арат ажыл-агыйы, тараачын ажыл-агыйы, акционер (үнелиг саазын ээлериниң) ниитилели, кооперация база керээлиг күш-ажылчы коллективтер тыптып келир. Оон-биле кады бистиң амыдыралывыска ажыл берикчилери, кижиниң күш-ажылының өртээ, күш-ажыл биржазы дээн чижектиг чүүлдер тыптып келир.

Рынок экономиказы дээрге-ле чүгле бедик бүдүрүкчүлүг технологияга, ында ажылдап турар ишчилерниң бедик угаан-медерелинге, мергежилинге үндезилеттинип тургустунар. Ындыг болганда, чурттуң экономист-эртемденнериниң санап турарын ёзугаар ап көөрге, рынок экономиказынче шилчээн соонда, ажылдап турган чамдык кижилер ажылдап турган черинден хосталыр болгаш олар ажыл чок артып каап-даа болур. Ындыг байдалды баш удур болдурбазы-биле ССРЭ-ниң профэвилелдери чурттуң чамдык хамаатыларының ажыл чок артканы-биле, оларны өске мергежилге өөредири-биле, ажыл чок арткан кижиниң ол үезинде аңаа акша дузаламчызын көргүзерин чедип алыры-биле тускай хоойлуну ажылдап кылгаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга киирген, ам ону ол сессияда чугаалажып көрүп турар.

Бистиң чуртувус ам рынок экономиказынче кирериниң сруунда келген дээрзин шуптувус билир болгай бис. Ооң кандыг болуруп чүгле чугаалажып, манап олурбайн, аңаа шуптуңус шуут белеткенир ужурлуг бис. Ынчангаш республиканың бүгү профэвилел кежигүннериниден, чонумдан улуу-биле дилеп каар чүвем болза, рынок экономиказы деп чогум чүү чүвел деп чүвени угаап билип, амгы бо хүннерден эгелеп ону өөренип, боттарывысты ол рынок экономиказының байдалынга чурттаар, ажылдаар кылдыр белеткеп көрээлиңер.

Чурттуң профэвилелдери үениң чаа негелделеринге дүүштүр ажылдаар талазы-биле ылаңгыя сөөлгү чылдарда эвээш эвес ажылдарны кылып чоруткаңы билдингир болгай. Чурттуң профэвилелдериниң бо улуг шуулганының бүдүүзүнде ол ажыл улам күштелген дизе, черле частырыг болбас боор. Ылаңгыя ВЦСПС-тиң VI пленумундан эгелеп ССРЭ-ниң профэвилелдери бодунуң ажыл-чорудулгазынга ёзулуг эде тургустунуушкунну чорудуп, партия, ажыл-агый, база күрүне органнарындан хамаарылга чокка бодунуң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң чорудар талазы-биле ажылдарны чорудуп, ол талазы-биле чогуур хемчеглерни ап турар болгай.

Профэвилелдериниң кол сорулгазы — ажылчы чоннуң эрге-ажыын камгалаары, оларның дүрүм ёзугаар эргелери дээш туржуру. Бо талазы-биле ажылдар моон мурнунда чылдарда чоруттунуп келзе-даа, чогуур негелдеге чедир тургустунмайн турган дээрзин маңаа чугаалаары артык эвес. Чедир кылдынмаан ажылдарывыстың дугайында шүгүмчүлелдер профэвилелдерниң тус-тус адырлар аайы-биле болуп эрткилээн съездилеринге-даа болгулаан болгай. Ол четпестерни моон соңгаар катаптавазы-биле профэвилелдерниң ажылынга эде тургустунуушкунну чорудуп, чоннуң эрге-ажыының камгалалынга моон соңгаар канчаар туржурунуң дугайында чугааны бо съездиге база кылыр боор дээрзинге бүзүрээр бис. Чуртта эде тургустунуушкун чоруп турар, экономиктиг чаа байдалдарда ажылдаарынга белеткел ажылдары чоруп турар бо үеде чүгле ындыг профэвилелдер ажылчы чоннуң идегелиин хандырып, рынок экономиказының үезинде оларның эрге-ажыктарының ёзулуг камгалакчылары болур ужурлуг.

Алан-оол СОТПА.
Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң делегады.

Съездиниң делегаттарынга сөс

Е. В. ЧЕРНОГРИВОВ:

— Чуртта болуп турар эде тургустунуушкун профэвилелдерге база улуг хамаарылгалыг болуп, оларның ажылын база эде тургузарын негеп келген болгаш оларның моон соңгаар кандыг угланыышкынныг ажылдаарын шиитпирлээрин болуп эрткилээн съездилерниң делегаттары негеп турганнар. Ол айтырыгларны адырлар аайы-биле болуп эрткилээн съездилерге чугаалажып көрген.

Чурттуң профэвилелдериниң съездизинге киржири-биле мени Россияның кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилел комитединиң съездизинден соңгаан чүве. Профэвилел кежигүннериниң эргелерин камгалаар талазы-биле болгаш башкартынар рынок экономиказының үезинде оларга кандыг байдалдар тургустунуп кээрин өөренип көөрүнге профэвилелдерниң киржилгези аажок улуг дээрзин өөренип көрбүшаан, ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бөгүн ажылдап эгелээр шуулганынга дараазында айтырыгларны шиитпирлээри чугула деп санап турар мен:

— чурттуң профэвилелдериниң эки тураның, бот-башкарылганың профэвилелдери кылдыр каттыштырар болгаш бүгү хөй-ниити организациялары болгаш шимчээшкиннери-биле деңэргелиг, хамаарышпас байдалга, кады ажылдажылгага хамаарылганы тургузар. Съездиниң кол сорулгазы болза, кижилерниң политиктиг байдалы, националы, шажын-чүдүлгези барымдаа чокка, оларның профессионал күш-ажылчы, социал-экономиктиг болгаш сагыш-сеткил талазы-биле эргелерин камгалаар ужурлуг.

Инфляцияга удур хүлээп алдынып турар шиитпирлер ыракта чедир боттанмайн турар, инфляцияга удур хоойлуну чорударынга болгаш боттандырарынга киржир ужурлуг бис дээрзин бо съездиге дорт чугаалаар болгаш аңаа харыыны съезд бээр ужурлуг.

Шалыңның болгаш пенсияның хемчээлин инфляцияның байдалын барымдаалаар, чурттуң эмнелге ажылдакчыларының болгаш аптека системазында ажылдап турарларның шөлээзин улгаттырар, ажыл неделязын кызырар дээн чергелиг айтырыгларны чазактың мурнунга профэвилелдериниң XIX съездизи тургузар ужурлуг. Ол ышкаш, кадык камгалал ажылдакчыларының эрге-ажыын камгалаан хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырын, студентилерниң болгаш сургуулдарның амыдырал-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарының айтырыгларын съездиге чугаалажыр боор дээрзинге идегээр мен.

Ю. И. МАЛЫШЕВ:

— Тываның профэвилелдериниң область чөвүлелиниң IV пленумунга мени ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 19-ку съездизинге делегат кылдыр соңгаан. Эш-өөрнүң идегелинге шынчы бараан болур, көрген-билген чүүлдеримни келгеш коллективимге, профэвилел организацияларынга чугаалап бээр мындыг сорулганы мурнумда салган мен. Шынап-ла, профэвилелдерде чаа амыдырал хайнып эгелээн деп билип турар мен. Автотранспорт болгаш орук ажылчыннарының профэвилел обкомунуң коллективи мени делегат кылдыр база дэпшидип үндүрген чүве. Бодум чолаачылар бригадазының бригадири кижи болганымда, чолаачыларның ажыл, амыдыралы мени аажок сонуургадып чоруур болгай. Ынчангаш хоорай иштиниң маршруттарында ажылдап турар чолаачыларга ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээринге хамаарышкан айтырыглар ПАТБ-ның удурдулгазынга-даа, хоорkүүскомга-даа тургузуп келген мен. Ол айтырыглар чедир шиитпирлеттинмейн турар дээрзин билбес кижи ховар. ССРЭ-ниң профэвилелдериниң 19-ку съездизи чоннуң эрге-ажыын камгалаар талазы-биле чогуур шиитпирлерни хүлээп алыр боор дээрзинге улуг идегеп турар мен. Ынчангаш бир-тээ, чолаачы кижи болганымда, мээң ажылдап турар өөрүм чолаачыларның пенсияже үнер хуусаазын кызырары чугула деп санап турар мен. Ылаңгыя 55 хар четкен чолаачыларга (автобус чолаачыларынга) пенсияны тыпсыры чугула деп бодап турар мен.

Октябрь 11-де бистиң АТБ-ның № 3 автоколоннаазының чолаачылары эртенги шакта ажылче үнмээн азы өскээр чугаалаарга, хоорай иштиниң маршруттарынга ажылдаарындан ойталааннар. Ооң кол чылдагааны — ПАТБ-ның удуртукчуларынга, хоорkүүскомга, ниитиниң чемненилге трезинге болгаш өске-даа организацияларның удуртукчуларынга чолаачыларның салган негелделерин күүсетпээни. Ында кол айтырыгларның бирээзи — шалың төлевири. Хоорай иштиниң автобустарынга пассажирлерниң төлевейн турарындан киирилде эвээжээн, ооң чылдагаанындан чолаачыларның алыр шалыңы эвээжээн. Ол болгаш өске-даа айтырыгларны каш удаа тургускан бис, а удуртукчуларывыс-даа, хоорайның даргалары-даа ону кичээнгейге албайн турар болду. Аъш-чем продуктулары-биле хандырылга база багай-дыр. Бо бүгүнү шуут өөренип көөрүн негеп турар бис.

Айтырыңар—харыылап берээл

Бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының дугурушканын ёзугаар ажылче шилчилгени канчаар боттандырарының дугайында хөй-хөй кижилер айтырып, ындыг темага чагааларны профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу килдизинче чорудуп турар. Аңаа харыылап бээрин ол килдистиң эргелекчизи М. Ф. Глазыринден дилээн бис.

— Ону РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 29 дугаар чүүлүнге үндезилеп чорудар. Бир эвес удуртукчуларның бирээзи шилчилге ёзугаар ажылдан үндүреринге азы ажылга шилчилге-биле хүлээп алырынга удур болза, ындыг керээ чардынмаан деп санаар апаар.

Удуртукчу бүрүзү эрги ажылдап турган чериниң-даа, чаа барып ажылдаар деп турар чериниң-даа, шилчилге-биле чоруп турар кижиге азы шилчилге-биле ажылга хүлээп ап турары кижиге бодунуң чөпшээрелин бээр-даа, бербес-даа эргелиг. Эргидеги ажылдап турганы черинден дужаал үндүрер: «Д. И. Монгушту РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 29 дугаар чүүлүнүң 5-ки пунктузун ёзугаар шилчилге-биле ужар чүүл заводунче ажылдадып чорудары-биле ажылдан хостаар». А чаа ажылдап барып турар чери ону шилчилге-биле ажылга хүлээп алырының дугайында дужаал үндүрер. Чүгле бо таварылгада ол ажылчынны шилчилге-биле хүлээп алган деп санаар.

Бир эвес бир тала ол кижини ажылга шилчилге-биле хүлээп алырын чөпшээрежип турда, өске тала аңаа удур болза, ол дугуржулга болдунмаан деп санаар болгаш шилчилге-биле барып ажылдаары-биле ол ажылчынны ажылдан хостаарынга ону кым-даа албадавайн турар.

Ажылдап турар херээженнерге чиигелделер кандыг болур ужурлугул? Бо айтырыгны дыка хөй херээженнер сонуургап турар. Профоблчөвүлелдиң юрисконсультантызы Владимир Дүлүштүң ол айтырыгларга харыызын парладывыс.

Херээжен чоннуң организминиң онзагай чүүлдерин барымдаалааш, күш-ажыл хоойлужудулгазы оларга немелде чиигелделерни көрген. Ылаңгыя божаан херээженнерге чамдык чиигелделер Күш-ажыл дугайында хоойлужудулганың үндезиннеринде болгаш Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизинде көрдүнген болуп турар. Ол чиигелделер уруг эмзирер иелерге, бичии уруглардыг иелерге база хамааржыр.

Ие херээженнерни камгалаары-биле оларны аар ажылдарга, кадыкшылга хоралыг ажылдарга ажылдадыры, ол ышкаш чер иштиниң ажылдарынга ажылдадыры хоруглуг. Чогуур дүрүмде көрдүнгенинден аар чүүлдер көдүрерин оларга хоруглуг (РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлузунуң 160 чүүлү).

Херээженнерни ажылга хүлээп алырындан ойталаар чорукту хоойлу колдуунда шын эвес деп көрүп турар. (16-гы чүүл). А бир эвес херээжен кижини сааттыг деп көргеш, ону ажылга хүлээп албаан болза, ол удуртукчуну кеземче херээнге киирип болур (139 чүүл).

Ажылга киреринде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар администрация-биле керээ чарар. Күш-ажыл керээзинде көрдүнмээн ажылдарны кылыры-биле администрация ажылчыннарны албадаар эргези чок. Бир эвес ажылчыннар биле администрацияның аразында керээде долу эвес ажыл хүнү көрдүнген болза, ону сааттыг херээжен кижи азы чаш уруглардыг херээжен кижи администрациядан негээн болза, администрация ол негелдени дораан хандырар ужурлуг. Бир эвес ол негелдени администрация күүсетпээн болза, ону күш-ажылчы маргылдааларын чарар комиссияже, профэвилел комитединче, судче киирип болур.

Сааттыг байдалы-биле азы божуурунга холбаштыр социал страхтаң төлээри-биле херээжен кижиге шөлээни бээр. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ВЦСПС-биле кады 1989 чылдың август 22-де доктаал хүлээп алгаш, кезектеп төлээр шөлээни уруу бүдүн чартык хар четкижеге чедир бээрин доктааткан. Ол доктаал 1989 чылдың декабрь 1-ден эгелеп боттанган. Ол шөлээни алырга ажылдап турар херээженнер, оларның иштинде ниити күш-ажыл стажы 1 чылдан эвээш эвес колхозчу херээженнер, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черинде, профтехучилищелерде кирип өөренип турар херээженнер, ол ышкаш аспирантураларда, клиниктиг ординатураларда, билиг бедидериниң курстарында болгаш школаларында өөренип турар херээженнер хамааржыр. Сааттанганы-биле холбаштыр шериг албанындан халашкан аңаа дайынчы, сержант болгаш старшина составының херээженнери база аңаа хамааржыр.

3 хар чедир назылыг уруглардыг иелер ол шөлээлеринден аңгыда, немелде шөлээни база алыр эргелиг. Ол шөлээ төлевир чок болур. Моон мурнунда уруу бүдүн чартык хар четкижеге чедир ол шөлээни бээр турган. Ол чиигелделер чүгле 1989 чылдың декабрь 1-де уруглары бүдүн чартык харлыг болур иелерге эвес, а өске-даа иелерге хамааржыр. Бир эвес 1989 чылдың декабрь 1-де уруу ийи азы оон-даа улуг харлыг болза, ие кижи ол немелде шөлээни ап болур. Ол шөлээни уруу үш хар четкижеге чедир кезиктеп ап-даа ап болур. Ол бүгү шөлээлерни күш-ажыл дептеринге демдеглел кылбас. Ындыг шөлээде олуруп турар херээжен кижи долу эвес хүнде, неделяда ажылдап болур, бажыңга-даа, организацияга-даа, кооперативке-даа ажылдап болур.

Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга төвү белеткээн.

Оларның бодалдары

Чурттуң адырлар аайы-биле профэвилелдериниң Төп болгаш республика комитеттериниң съездилериниң болгаш конференцияларының ажылынга бистиң республикадан 23 кижи киришкеш келген болгай. Аңаа кандыг айтырыгларны чугаалашканыл, бистиң делегаттарывыстың ол талазы-биле бодалдары кандыг болганыл? Оларга харыылап бээрин бистиң корреспондентивис дилээн.

В. Д. ОНДАР:

— Тудуг болгаш тудуг материалдары үлетпүрүнүң ажылдакчыларының съездизи сентябрь 11-12 хүннеринде болуп эрткен, ооң ажылынга бистиң республикадан 2 кижи киришкеш келген бис. Чуртта тудугнуң ниити байдалының-даа дугайында айтырыгны аңаа ажылчы ишчи ёзу-биле чугаалажып, шиитпирледи. Делегаттарның аразындан Прибалтиканың төлээлери аңаа дыңнакчылар болуп киришти, а Арменияның делегаттары съездиге келбээн.

Шынап-ла, съездиге санал берип-даа турган делегаттарның чугаазы-биле алырга, тудугда байдал дыка берге болуп турары билдингир болду. Кайда-даа дүвүрел чаңгыс — тудуг материалдарының чедишпези. Оон ыңай ажылчыннарны бир дүвүредип турар айтырыгларның бирээзинге — тудугда ажылдап турарларның шалыңының эвээжи. Тудугжу кижиниң ажылы кайы хире харыысалгалыг, берге ийик, ону билбес кижи чок деп чугаалап болур. А кым кайы хире ажылдап турар болдур, ол хирени алыр болгай. А бистиң тудугжуларның шалыңы ындыг эвес боор-дур. Чылыг, чырык, бүгү чүүлдери белен кылдыр бажыңны кылгаш, чурттакчыларга хүлээдип берип турар бис. А кылган ажылывыстың үнези куду болуп турарынга канчап хомудавас бис? Бодап-даа көрүңер даан: кылып бүдүрген ажылывыстың чүгле 10 хуузунга акшаны шалың кылдыр биске төлеп турар. Ол аажок эвээш.

Кол чүүлдериниң бирээзи — кадр айтырыы. Бир эвес ажылдың участок бүрүзү мергежилдиг кадрлар-биле хандыртынган турар болза, ажыл бүдүнгүр-даа, ооң шынары-даа эки болур болгай. А тудугда төлевирниң эвээжинге чылдагааннааш, мергежилдиг тудугжуларывыс ажылдан үнгеш, кооперативтерже шилчип чоруп турары чажыт эвес-ле болгай. Ынчангаш съездиге ол талазы-биле айтырыгны база шыңгыы тургузуп, эр тудугжуларга 55 хар четкенде, а херээжен тудугжуларга — 50 хар четкенде пенсия тыпсыр дугайында айтырыгны чазак черинге тургузарын ол съездиден дааскаңы база таварылга эвес деп санаар мен.

Мээң удуртуп турарым бригадада ам аныяк оолдар ажылдап турар. Дуржулгалыг, хоочун 4 тудугжу коммунистер ажылдан үнгеш, кооперативче ажылдап чоруттулар. Ынчалза-даа бо аныяк тудугжулар база-ла кызымак ажылдап турар улус. А кол-ла чугаалап каар чүвем чүл дээрге, тудугжуларның амыдыралынче, оларның хандырылгазынче, акша-шалыңынче кичээнгей угландырар үе келген деп санап турар мен.

В. П. УШАКОВ:

— РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилелиниң тургузукчу съездизи бо чылдың сентябрь 26-да ажылын дооскан. Ооң ажылынга киржип чораш келдим. Кайы-даа хуралдарга ышкаш, бо съездиге база-ла улуг айтырыглар салдынып турган, оларны шиитпирлээри чугула, а база-ла изиг-изиг маргылдаалар үнүп, шиитпирлезе чогуур айтырыг бүрүзү-ле шаптыктаашкыннарга-даа таваржып, маргылдааларны болдуруп турду. Ынчангаш сөөлгү хүннүң хуралы мырыңай-ла орайтай бергенде доозулду. Хөй-хөй чылдарда чыгдынып келген «аарыг» айтырыгларга делегаттар колдуунда-ла дегбейн барганнар, чүге дээрге оларны билбес кижи чок. Девискээр бүрүзү-ле ындыг айтырыглардыг болур чорду. Ында кол-ла чүүл билдингир болгаш колдуунда-ла чер бүрүзүнде дөмей болур чорду: ылаңгыя көдээ черлерде школаларның берге байдалда турары, уруглар садтарында чаштарның сыңмарлажып турары, эртемде болгаш улус өөредилгезинде эң кошкак материал-техниктиг бааза, эң эвээш шалың, билиглерниң кудузу, бистиң амыдыралывыстың сагыш-сеткил талазы-биле үедезиннериниң кошкааны болгаш оон-даа өске айтырыглар ол съездиге тургустунуп турду.

Ол съездиге тургустунган кол-ла айтырыг мындыг: чурттуң амыдыралында тургустунуп келген бо берге байдалдан уштунуп үнеринге профэвилелдерниң сорулгазы кандыгыл, оларның туружу чүү болуп турарыл? Бо бүгү байдалдарга хамаарыштыр профэвилелдерниң туружу бүгүдеге билдингир болгай: чурттуң чазаа-биле деңэргелиг байдалга кады ажылдаар, күүседикчи болгаш ажыл-агыйы органнары-биле демниг кады ажылдаары. Ынчангаш профэвилелдерниң кол-ла сорулгазы — чоннуң эрге-ажыын ылаптыы-биле камгалаары деп чүве бүгүдеге билдингир.

Экономиктиг чаа байдалдарда улус өөредилгези кандыг хөгжүлдени алырыл дээр дугайында айтырыгның амга чедир шиитпирлеттинмейн турары улуг дүвүрээзинни съездиге болдурган. Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының эрге-ажыын камгалаарының талазы-биле айтырыглар база чогуур негелдеге чедир шиитпирлеттинмейн турарын аңаа демдеглээн.

База бир берге айтырыгларның бирээзи — аныяктарның, студентилерниң байдалы, оларны ажылга тургузарының айтырыглары болуп турар дээрзин аңаа база дүвүрел-биле чугаалашкан. Ынчангаш, башкартынар рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде профэвилел кежигүннериниң социал байдалын чурум ёзугаар камгалаарының айтырыынче чогуур кичээнгейни углаарын съездиге санал бергеннер сүмелээннер.

Улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының амыдырал байдалын улам экижидер, ол талазы-биле шиитпирлерни үндүрерин чедип алыры-биле чогуур органнарның мурнунга айтырыгларны дарый тургузарын профэвилелдерге ол съездиден дааскан. Улус өөредилгезинге чарыгдалдарны РСФСР-ниң национал орулгазының 8—10 хуузунга тургузарын негээннер.

РСФСР-ниң чазаа-биле дугуржулганы ажылдап кылыр комиссияны ол съездиге тургускан.

Чер-черден медээлер

ШАҢНАЛЫ— ЭЗЕР-ЧҮГЕННИГ АЪТ

Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң дирекциязы болгаш профком күш-ажылчы коллективтер ортузунда калбарган социалистиг чарыштың түңнелдерин үндүрген. Чарыштың тиилекчилерин өртектиг белектер-биле шаңнаар, санаторийлер болгаш курорттар баар путёвкалар тыпсырын сөөлгү үеде чогумчуткан. Ажылчыннарга шак ындыг деткимчени көргүзүп келгениниң түңнелинде адыр бүрүзүнде ажылдың шынары экижип, совхозтуң экономиказы быжыгып орар.

Чижээ, мал ажылында малдан алыр продукция чылдан чылче көвүдеп орар. Малдың өлүп хораар чоруу кызырылган. Бо чылын чүс төрүүр хой, өшкүден чүс ажыг анай, хураганны камгалап, бир баш хой, өшкүден 2,5 килограмм ажыг дүктү кыргып, малдың баш санын бүрүн камгалап, бодунуң күжү-биле 15 тонна ажыг сигенни белеткеп алган малчыннарны социалистиг чарыштың тиилекчилери кылдыр санаар деп чарыштың негелделеринде айыткан.

Чаңгыс-Терек хойжу бригадазының малчыннары — Дары-Хөө Серен-оол биле Кызыл-оол Хомушку оларның көргүзүглери үстүнде негелделерге дүгжүп турар боорга, чарыш тиилекчилери деп санааш, тус-тузунда эзер-чүгенниг аъттар-биле шаңнатканнар. Совхозтуң малчыннары бо хүннерде кыштаглаашкынга белеткелин бүрүн доосkan.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ААЛДАП ЧОРААН

Республиканың «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң чалааны-биле Тываның найысылалынга Совет Эвилелиниң Маадыры, космонавт Василий Григорьевич Лазарев аалчы болуп келгеш барган.

Василий Григорьевич найысылалга бир неделя болган. Хоорайның 5, 7, 12, 14 дугаар школаларынга, үш профессионал-техниктиг болгаш медицина база башкы училищелеринге, хоорайның ДОСААФ комитединге солун ужуражылгаларны ол эрттирген. Космос делгемин шинчилээринге бодунуң дорт киржилгези кандыг болганын, ылаңгыя баштайгы ужудукчу-космонавт Юрий Гагарин дугайында ооң солун чугаазын чыылганнар улуг кичээнгейлиг дыңнаан. Октаргай делгеминиң шинчилекчизи бодунуң автогравын хөй-хөй өөреникчилерге, сургуулдарга, өске-даа кижилерге арттырып берген.

Хоорай чурттакчылары-биле ооң ужуражышкыны воскресеньеде болуп эрткен.

(Бистиң корр.).

ЭЭП КЕЛГЕН

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң чамдык эртем ажылдакчылары Өвүр, Улуг-Хем районнарның ажылчыннарынга кожер делгелгелиг аалдап чорааш, ээп келген. Оларның кол сорулгазы — көрүкчүлерге тыва национал идик-хепти тайылбырлап, ону таарыштыр даараарын таныштырып чораан. Ол дугайында лекция, беседаны эрттирген.

Музейниң эртем-чыдыышкын килдизиниң эргелекчизи, бот-тывынгыр композитор Мерген-оол Нурсат хүрээ-хииттиң хөгжүм херекселдери болур: кеңгирге, бүшкүүр тун, «кечик», бичии коңгалар болгаш өске-даа экспонаттарны делгей салгаш, тайылбырлап бергени кончуг солун болган.

Владимир Дораштаевич Монгуш археологтуг экспонаттарны (ча-согун, кержек болгаш өске-даа) көргүзүп, тайылбыр ажылын чоруткан.

Оларның-биле кады аныяктарның экспериментальдыг «Күзел» театры, «Тыва» болгаш «Саян» ансамбльдериниң чамдык артистери боттарының концерттерин көргүскен. «Күзел» театрының артистери Улуг-Хем районга делгелгениң көрүкчүлеринге «Дуруяа чүглери» деп шиизин көргүскен.

Ол делгелгени болгаш концертти «Эйлиг-Хем» совхозтуң малчыннары база сонуургап көрген.

Өвүр районнуң Хандагайты, Саглы, Торгалыг, Солчур болгаш Чаа-Суур суурларга чорааннар. Музейниң ажылдакчыларының тайылбыр делгелгезин, артистерниң солун концертин чон улуг өөрүшкү-биле уткуп турган.

Раиса ДОЛЗАТМАА.

Тыва спорттуң хоочуннары

ДЕМ-БИЛЕ ТУРДА...

Ынчан, барык бир ай бурунгаар, Кол Балганович-биле ижин-кара чокка үр хөөрежир аргавыс чок болган. Кайыын келгеним чугаалаарымга, мырыңай эзеңги тевер чыгыы турган боду: «Далажывыс кончуг ийин. Машина манап тур бис. Сиген белеткелинче шефтеп үнеривис ол. Ам канчаар, чай-хос кадында чугаалажыптар болган-дыр бис» деп чоруй-ла, кабинединче эдертип кирип келди. «Чаңгыс кижи бир хүн иштинде оода-ла бир хөпээн хире сиген белеткеп каар болза, совхоз малынга өмек-дөмек болурдан башка, ында багай чүве чок, ол дээрге дыка улуг дуза-дыр. Ынчан кыш кымга-даа коргунчуг эвес апаар-дыр ийин». Удуртукчу кижиниң үстүнде чугаазын дыңнааш, бажымга ындыг бодал кире дүштү. А аңаа удурланышкак бодалдар база тыпты берген. Бир чыл бурунгаар, сентябрь ай ортан үезинде, бир хойжу-биле чугаалажып ора, көргүзүү-даа шоолуг эвес, кышка удур белеткели-даа чер албаан боорга, мындыг айтырыг салдым:

— Кустуң баштайгы айы үнүп келди. Эвээш-биче-даа бол, белеткеп алган сигениңер бар-ла ыйнаан?

— Чок ийин. Ажырбас чүве ол. Совхоз сөөртүп эккеп бээр.

Кайгап кагдым. Кандыг-бир чылдагаан турганын безин ол тайылбырлавады.

Кол Балганович-биле чугаалажып ора, бо ийи чижекти дөмейлеп, деңней көрдүм-даа. Ында чылдагаан чаңгыс чорду: бир удуртукчу негелделиг, ажыл дээнде аңаа орбас — ооң күүселдези дээр, а өскезинде ындыг эвес: кижилерден негелде кылырда, оларны мактаарда-даа, бактаарда-даа чаңгыс талалай бээр аан. Ооң кадында кижи бүрүзүнге база четпес, чүгле совхоз төвүнге, хойжу бригадаларга болган хуралдарга суртаал кылыры, айтышкын бээри көвүдээш туруп бээр дээрим ол.

А Кол Балганович деп кымыл? Кысказы-биле таныштырайн. Ол — Тожуда Азас кодээ Советиниң даргазы. Тускай эртеми—башкы. Чээрби чеди чыл бурунгаар Кызылдың педагогика институдунуң филология факультедин доосkan. Башкы ажылын Барыын-Хемчик районнуң Эрги-Барлык школазындан эгелээн. Хөй чылдарда ажылдаан, хөй өөреникчилерни амыдыралдың делгем оруунче үдээн.

Ол —ам удуртукчу. Ажылы хөй талалыг, амыдыралга тургустуна бээр бүгү-ле социал айтырыглар ону дамчыштыр тургустунар, шиитпирлеттинер, сайгарлыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чай-хос чогу кончуг апарган. Ынчалза-даа ол аңылаңдан бээр хандыкшып, ойнап өскени спорттуң база бир солун хевири — хол бөмбүүнге ынакшылын ам-даа кагбаан. Хире-хире хостуг үе тыпты бээрге, аныяк оолдар аразынга туруптар. «Өөренген чаңың канчаар, ортээр эвес, баглаар эвес» деп чүве ол-ла ыйнаан.

А хол бөмбүүнге школачы чылдарында-ла ынакшый берген. Ооң аңаа улуг сонуургалы Кызылдың № 2 школазынга өөренип турда төрүттүнген. «Өттүнүүчел—өөреничел» дижир бис. Ол база ынчалган: улуг эрлерниң канчаар ойнаарын кончуг кичээнгейлиг көрүп ап, чараш кагыглар кылырын, подача бээриниң аргаларын, бөмбүктү хүлээп алырының чажыттарын — оон үезинде ажыглаттынар техника болгаш тактика айтырыгларын бүдүү шиңгээдип ап чораан — ону хоорай, район чергелиг, а ооң соонда республика маргылдааларынга киржир эргеже орукту ажыдып берген. Школага өөренип турган-ла, шилиндек команданың составынга кирип, өөреникчилерниң область маргылдааларынга чаңгыс эвес удаа киришкен. Ооң спортунуң бо хевиринге арга-дуржулгазы ынчаар чоорту байып орган. Сөөлүнде институт дооскаш, баштай Барыын-Хемчик, а оон Тожута келгенде бо районнарның спортчу адын камгалаан республика маргылдааларынга чеже-даа ойнаан.

Барык-ла дөртен хар ажыр «хөм соктап» келген: үргүлчү, доктаамал. Назы-хары дөгүй бээрге, ажылы чай чок апаарга, Кол Балганович хол бөмбүү ойнаарын чоорту кызырган. «Ам безин хоржок, ийи-чаңгыс бола ойнай берген турар-дыр мен» деп, ол чугаалап орар.

«Талант кижи бүрүзүнге турар» дижир. Спортчу оюннарга үр чылдарда ойнаары, ол чүл, талант эвес бе? А Кол Балганович чүгле хол бөмбүүнге эвес, а шыдырааа, мячилиг хоккейге, бут бөмбүүнге багай эвес ойнап чорааның чугаалаар болза, ол ылап-ла ёзулуг талантылыг кижи апаар-дыр, ынча дээн дээш мээң-биле кым-даа маргышпас — амыдыралчы шынга удур кым аас ажар деп.

Ылаңгыя шыдыраага ол база-ла көскү түңнелдерни чедип алган. Бирги разряд — ооң бадыткалы ол. Ынчаңгы «Урожай» эки тура спорт ниитилелиниң чылдың-на организастап эрттирип турганы республика маргылдааларынга төрээн болгаш өскен чери — кайгамчык чараш Тожуну төлээлеп, каш чыл улаштыр ойнап чораан. Чедиишкиннери база бар: чамдык маргылдааларга ийиги, үшкү черлерни ээлеп келген. Спорттуң өске хевирлеринге бодаарга, шыдыраа ойнаарынга назы-харны кызыгаарлаваан болганда, ооң аңаа сонуургалы бажы-биле кады калыр депсимзе, ол мени кайын буруудады бээр деп. Кол Балганович бут бөмбүүн, мячилиг хоккейни улгадып келгиже чедир ойнаан.

Бо удаада бистер аныяктар айтырыын оюп эртпээн бис. Совхоз аныяктарының спортчу маргылдааларга киржилгези, оларның аңаа хамаарылгазы, бот-идепкейлии — чугаалашкан чүүлүвүс ол. «Пат, пат. Шоолуг эвес» дээрден өске хоочун спортчудан өске эки сөстер дыңнавадым. Чылдагааны чүдел деп айтырыгга ол мындыг тайылбыр кылды: «Кышкы үеде ажырбас-тыр. Хол бөмбүү, хостуг хүреш, баскетбол ышкаш спорт хевирлеринге аныяктар багай эвес киржилгелиг болуп келди. Неделя санында ойнаан, маргылдаалар эрттирген турар-дыр. А чайгы үеде хоржок чүве-дир. Ынай-бээр тарап чоруй баар. Ооң соонда оларны кайын тып, чыып алыр боор. А көрүп чоруурга, чамдык аныяк оолдар, кыстарның бот-идепкейи чок боор-дур, ынчангаш күзенчиг эвес чүүлдерге алзып, арага-дары ижип, шош-содаа үндүре бээриниң уржуу ында».

Чогум-на бо сөөлгү айтырыгга хамаарыштыр Азас кодээ Соведи, ооң улус депутаттары чамдык хемчеглерни алгылаан. Корум-чурум үрээр оолдарның (оларның аразында школачылар безин бар) ада-иелери-биле шынгыы чугааны кылгаш, беседалашкан. Ындыг ажылдың эки түңнелдери коступ келген. Ынчалза-даа чедир шиитпирлээр, боттандырар ажылдар ам-даа чок деп болбас. Ол болза, аныяктарны өөредилгеже, ажылче хаара тудуп, оларга бүгү талалыг деткимче көргүзеридир. А Кол Балгановичиниң бодалы-биле алырга, бо айтырыгларны партком, профком, школа база кодээ Совет бир демниг хөделип тургаш, когун үзери күзенчиг болуп турар. Ол база шын боор. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээри ышкаш, коллективтиг бодал, туруш сөөлү барып үре-түңнелге чедире бээри албан апаар.

Чугаавыс чоорту-ла ажыл чок аныяктарже шилчий берген. Бир эвес совхозта ындыг аныяктар бар болза, оларны ажылдадыр чер чок болза, байдалды экижидериниң айтырыы ала-чайгаарла бергедей бээрин сагындырарымга, К. Б. Кушкаштың аңаа харыызы мындыг болган: «Ындыг аныяктар бар. Саны бо: 28 кижи. Бир эвес оларны ажылдаар хөнүү чок улус дептер болзумза, көңгүс шын эвес апаар. Беш-алды кижи хирезинден аңгылары ажылдаар, өг-бүлезиниң бюджединге немелде акша-көпеек киирер улуг күзели бар улус. Оларны долузу-биле ажылга хаара тудары-биле хемчеглерни ап турар бис. Ынчалза-даа ол доктаамал болдунмас-тыр. Чамдыкта ажылдаар чер чок боор кээр, өске таварылгада, биске өске ажылдар сезоннуг апаары-биле ындыг. А мал болгаш тудуг ажылында ажылчыннар четчир. Ийи чыл мурнунда туйбу бүдүрер чер ажыдып алган турдувус. Ону эрттедир чер кылдынмаан. Ынчангаш түр хагган чүве ол. База-ла сезоннуг ажылдыр ийин.

Ам чүнү кылза, канчалза эки? Мындыг айтырыглар Азас кодээ Советиниң даргазын, ында улус депутаттарын, хөй-ниитини дүвүредип турар. Аныяктарны ажылга хаара тудар талазы-биле олар бир-ле чогаадыкчы бодалды үндүрүп алыр боор деп идегеп артаал. А ооң соонда аныяк кижилерни спортче массалыг хандыкшыдарының айтырыы хажыызынга кайын чыдып каар: кодээ Совет удуртукчузу боду хоочун спортчу кижи болганда аан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

ЧУРУКТА: хоочун спортчу К. Б. Кушкаш.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ТУРИСЧИ КОКПАЛАР-БИЛЕ

Бай-Тайгада Шуй, Тээли, Бай-Тал ортумак школаларында турисчи походтарны чылдың дөрт эээлчээнде организастап эрттирип турар. Ылаңгыя өөреникчилер аразынга часкы, күскү үелерде үш-беш хонуктуң походун эрттирери чаңчыл болу берген. А башкылар бирги болгаш ийиги категорияның походтарынга киржип келгеннер.

Бистиң районнуң девискээринге I—V категорияның походтарын эрттирип болур. Ол чоруп чорааш, Уралдан, Кавказтан, Свердловскиден болгаш чурттуң өске-даа хоорайларындан келген туристерге ужуражып, оларның ажыл-херээ-биле таныжып ап турар бис.

Эрткен болгаш бо чылын республика башкыларының турисчи походтар организакчыларының семинарынга киржип, ийиги категорияның походун организастап эрттирдивис.

ЧУРУКТАРДА: даглар ажыр, хемнер кежир; Бай-Тайгада туризмниң бөлүк организакчылары.

Дадар-оол СҮРҮҢНҮҢ фотолары.

РИТА МОНГУШ БОЛГАШ ӨСКЕЛЕР-ДАА

Октябрь айның баштайгы неделязында Дагестан АССР-ниң төвү — Махачкала хоорайга РСФСР-ниң автономнуг республикаларының, областарының, округтарының кодээ херээжен спортчуларының ийиги фестивалы болуп эрткен. Аңаа 18 команда киришкен.

Бистиң республиканың командазының составынга Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарын болгаш кодээ ажылагый организацияларын төлээлээн херээжен спортчулар кирген.

Фестивальдың программазынга спорттуң дараазында хевирлерин киирген: хол бөмбүү, стол теннизи, ГТО-нуң чамдык чадалары, сүт саар аппаратты ажыглаары болгаш эптээри, ооң арыг-шевер болурунуң гигиеназы, чиик машинаны тус-тус хемчээлдер аайы-биле аай-дедир шашкылап каан тукчуташтар аразы-биле башкарып чорудары. Оон аңгыда, команда бүрүзү уран чүүлдүң ийи-үш номерин көргүзер. Ынаштан база даштан чазап кылган чүүлдерни, даараан хеп аймаан, янзы-бүрү чуруктарны делгээр.

Бистиң республиканың командазы аңаа бир дугаар киржип берген. Маргылдаа эгелээр мурнунда уруглар сестип, дадагалзап-даа турганнар. Ынчалза-даа оларны бистер хей-аът киирип турдувус.

Хол бөмбүүнге бистиң бөлүүвүске дөрт команда кирген: Дагестан АССР, Удмурт АССР, Даг Алтай, Бистиң уругларывыс дагестанчыларны 2:0, даг-алтайжыларны 2:0 санга удуп алдылар. Удмурт АССР-ниң командазы-биле ойнааш, удур-дедир утчуп алдывыс. Сан 1:1 апарган. Үшкү партияда сан 13:13 турда, удурланыкчының подачазынга харыы берип шыдавайн, уттуруп алдывыс. Түңнелинде хол бөмбүүнге бешки черни ээледивис.

Бистиң командавыстың составынга Чадаана райпозунуң чолаачызы Рита Монгуш база чораан. Ооң чиик машина башкарып турда эптиин, бодунга бүзүрелдиин көрүкчүлер магадаан. Ол чаңгыс-даа частырыг кылбаан. Ынчалза-даа кол удурланыкчызынга чүгле беш секунда ойнадыпкаш, ийиги черни ээлээн. ГТО программазынга киришкен уруглар база багай эвес түңнелдерлиг болгулаан.

Уран чүүл көрүлдези топ Культура ордузунга болган. Бистер бир ыры, бир танцы бараалгаттывыс. Шынап-ла, янзы-бүрү нацияларның төлээлери ырлап, танцылап үнүп кээрге, дыка-ла солун чорду. Улустарның найыралын быжыглаарынга, интернационалчы кижизидилгеге ол улуг салдарлыг деп чүвени оон көрүп турдувус. Ол көрүлдеге келген чон номер бүрүзүн алыш часкаашкыны-биле уткуп, аалчыларның тура-соруун кӧдүрүп турдулар.

Уран чүүл көрүлдезиниң бүгү киржикчилери турасқаал белектер-биле шаңнаткан.

Фестиваль улуг ужур-дузалыг болган. Ынчангаш ындыг фестивальды бистиң республикага эрттирери база артык эвес деп бодаар-дыр мен.

Николай КУВЕЗИН.
Республиканың «Урожай» спортклувунуң директору.

Номчукчуларның кичээнгейинге

ЧАА СОЛУН, СЕТКҮҮЛДЕР

1991 чылда чаа солун, сеткүүлдер немежир. **«Деловые люди»** деп үндүрүлге (бизнесменнерге) орус болгаш англи дылдарга үнер. Совет-француз Пресскontакт бүдүрүлгези-биле кады Москвага белеткээш, парлаарын Францияга парлаар. Ону бүгү делегейге тарадыр. Номер бүрүзүнде совет болгаш даштыкы экономиканың кол айтырыглары, ажыл-херекчи кижилер дугайында очерктер, делегей бизнезиниң сылдыстары-биле интервьюлар, уран чүүл, спорт, ажыл-херекчи информациялар база чарлалдар. Журналдың редакциязы бүгү кижилерни чагыдып алырынче чалап тур. Ынчалза-даа журнал ажыл-херекчи кижилерге, кодээ ажыл-агыйның болгаш бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларынга, күрүне албан черлериниң, эртем база культура организацияларының удуртукчуларынга, политиктерге, кооператорларга адрестеттинген болур. Журналдың индекизи 92325, бир номериниң өртээ 5 рубль, чылда 55 рубль.

«Вожатый» журналдың капсырылгазы **«Карусель»** журнал. Индекизи 70205, чылда өртээ 4 рубль. Школачыларга «Юный техник» журналдың капсырылгазы **«А чүге?»**. Индекизи 70310, өртээ 7 рубль 20 көпеек. Он алды хардан өрү назылыгларга **«Пульс»** журнал чурттуң ниитилел-политиктиг амыдыралын, аныяктар айтырыгларын чырыдар, уран-чечен литератураны парлаар. Индекизи 70442, чылда өртээ 4 рубль 80 көпеек.

Кооператорларга, каттышкан бүдүрүлгелер ажылдакчыларынга, арендаже шилчээн күрүне бүдүрүлгелеринге **«Коммерсант»** деп неделя санында үнер солун дузалаар. Индекизи 500060, чылда өртээ 64 рубль 80 көпеек.

«Московские новости» деп хамаарышпас сеткүүл Россияның болгаш ниитизи-биле эвилелдиң айтырыгларын, болуушкуннарны, фактыларны, политиканы чырыдар. Ол ышкаш литература болгаш уран чүүл айтырыгларын, чарлалдарны парлаар. Индекизи 50080, өртээ 24 рубль.

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң неделя санында үнер **«Щит и меч»** деп бүгү-эвилелдиң ниитилел-политиктиг солунундан силер тода эрге-хоойлу информациязын, юристерниң билдилиг харыыларын номчуп, детективтиг жанрның дээре чогаалдары-биле таныжар аргалыг болур силер. Мурнунда чажыт турган документилерни болгаш төөгү материалдарын орта парлаар. Индекизи 50975, өртээ 26 рубль.

«Мегаполис-экспресс» — хоорайларның ниитилел-политиктиг делегей солуну. Солунуң кол объектизи—совет хоорайда кижи. Солун үш кезек: кижи, амыдырал, политика. Делегейде болуушкуннарны, юмор, сатираны база моон номчуп болур. Индекизи 50083, өртээ 25 рубль.

Бир чагаага хамаарыштыр

БИСТИ ДҮВҮРЕДИП ТУРАР

Сергей Бадырааның солун арнынга кодүрген «Ыры херек бе?» деп айтырыын чүүлдүг деп санап, аңаа каттыжыпшаан, бодум бодалым бижиктедим. Ол айтырыг бисти — музыка башкыларын, ёзулуг-ла дүвүредип, манадып келген. Чүге дээрге ыры чыындызы ам черле үнер боор дээш манап турар-лар хөй. Үениң аайы-биле ыры ному үнүп турар чүве болза дээринге четтикпес мен. Чаа чыынды — бистиң сонуургалывыс, хөглээшкинивис база байырлалывыс. Ыры ному садиктерде хөгжүм удуртукчуларынга, школада музыка башкыларынга, бот-тывынгыр артистерге кончуг чугула. Сергей Бадыраа ол хире күш үндүрүп, уругларга тааржыр ырларны чыып үндүрерин кызыдып турда, Башкылар билиин бедидер институттуң хөгжүм килдизиниң хол шимчетпейн, деткивейн турары элдептиг-дир. Школа назы четпээн уругларга ыры ному черле үнмээн. Чок. Ол ышкаш тыва композиторларның школа назыны четпээн уругларга бижээн ырлары эвээш боор турар. Чүгле ыры эвес, танцылаарынга аянныг, чараш аялгалар база херек. 1974 чылда-ла тыва танцы ному үнген. Ооң соонда база-ла чок. Уругларга болгаш улуг улуска хөгжүм-ырлыг, шиижиткен сценарийлерни парлап тарадыр болза, чонуң аас чогаалы улам сайзыравас деп бе?

Тыва композиторларның, чогаалчыларның портрет чуруктарын чүге черле парлавас боор чүвел? Уругларны уран чүүлге кижизидерге ол база чугула көргүзүг материалы-дыр.

Бар аргаларны ажыглап тургаш, удуртуп баштап орар даргаларывыс тыва национал культураның бүгү адырларынче кичээнгейни салыр болза эки хире.

Галина ХОВАЛЫГ.
«Тиилелге» совхозтуң ясли-садта музыка башкызы.

ТВ

ОКТЯБРЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 9.40 Мультфильм. 10.00 «Аян-чорукчулар клуву». 11.00 «Ол болган... болган...» 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30—13.10 «Үе». 15.30 Мультфильмнер. 16.00 «Чажыт фарватер». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 17.05 «Эртем медээчизи». 17.50 Клоунада театры. «Мимикричилер». 18.35 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.50 «Америк трагедия». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Шыдырага делегей маргылдаазында. 21.55 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 География. 8 класс. ССРЭ-ниң казар байлактары. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 7 класс. Ортаакы чүс чылдың хоорайы 11.05 Барымдаалыг фильм. 12.05 «Милицияның сержантызы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Аэробика. 14.10—15.15 «Тулаада кижилер. Полесьениң хрониказы». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Баскетбол. Делегей маргылдаазы. «Макдональдс». Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Дүнекиниң бир шак». Шии. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Дүнекиниң бир шак». Шии. Уланчызы.

МОСКВАДАН

20.45 Концерт. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40—00.50 «Милицияның сержантызы». «Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Сероглазка — мээң ырым». 18.30 «Үе». 19.00 Аэробика. Америк артист Джейн Фонда чорудар. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

ОКТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Обреченный на одиночество» (Япония, 16 харга чедир) 9.00, 10.40, 12.20, 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда. **Видеозал: «Рыжая Соня»** (АКШ) 9.20, 13.00, 16.40, **«Робот — полицейский»** (АКШ) 11.10, 14.50, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыпдыы» 9.20, 12.20, **«Клад на дне озера»** 10.40, 13.40, **«Трудно быть богом»** (2 сериялыг) 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

РЕДАКТОР
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34 98 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 514.